

CAHİLİYE DÖNEMİ VE ÖNCESİ ARAPLAR İLE ARAPÇA VE LEHÇELERİ ÜZERİNDE BİR İNCELEME: İSLAMİYET'İN DOĞUŞUNA KADAR OLAN DÖNEM*

Ahmet Birinci**

Öz

Sām b. Nūh'un soyundan üredikleri varsayılarak, Sami uluslar arasında görülen Araplar, Asya'nın güneybatısındaki Arap yarımadası olarak adlandırılan bölgede tarih sahnesine çıkmış ve İslamın doğuşuna kadar olan dönemlerde de yarımada'nın kuzeyinde ve güneyinde çeşitli devletler kurmuştur. Ancak, İslamiyet öncesi geç dönemlerden başlayarak gerek yarımada'da gerek yarımada'yı çevreleyen yakın coğrafyalarda varlıkları izlenebilen Arapların, Sami uluslar içinde görülen Akad, Asur, Babil, Arâmî, Fenike, Süryani, Yahudi, Tedmur "Palmîrî", Nabatî, ve Habeş uygarlıklarıyla olan akrabalığının bir soy akrabalığından daha çok bir dil akrabalığına dayandığı genel kabul görmektedir. Bu uygarlıkların dilleriyle aynı dil ailesi içerisinde olan Arapçanın da diğerleri gibi kök bükümlü yapıya sahip olması, bu dillerin köken birliği içinde oldukları sonucunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca, bir dil ailesine giren diller arasında ses (fonetik), yapı (morfoloji), sözlük ve tümce bilgisi (sentaks) yönlerinden de ortak özellikler taşımaları gerektiği beklenmektedir.

Arapların bu bölgeye nereden geldikleri ve Arap adının kökeni gibi konularda kesin bilgiler bulunmamakla birlikte bu bölge ve çevresinde günümüze kadar yapılan arkeolojik kazı ve çalışmalar sonucunda elde edilen bilgiler de bu konulara kesin bir açıklık getirmemiştir. Arapların anadili olan Arapça, Sami dillerin batı öbeğinin güney kolunda yer alan Kuzey Arapçası ve Güney Arapçası içinde ele alınıp, incelenen Birleşmiş Milletler örgütünün resmi dillerinden biri konumundadır.

Günümüzde "Faşih" Arapça olarak da bilinen Modern Standart Arapça, klasik Arapçanın en temel kaynaklarından biri kabul edilen İslamiyetin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim sayesinde Arap yarımadasının da sınırlarını aşmış, yarımada'ya yakın ve uzak coğrafyalarda eğitim, bilim, kültür ve sanat dili konumuna gelmiştir.

* Araştırma makalesi / Research article. DOI: 10.32330/nusha.1139199

** Doktora öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Arap Dili ve Edebiyatı) Anabilim Dalı, e-posta: ahmetbirinci@hotmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0354-4858>

Bu makalede, Cahiliyye çağı ve öncesi dönemlerde Arap yarımadasında kurulan en eski Arap devletlerinin tarihlerinin yanı sıra, bu geniş coğrafyada konargöçer ve yerleşik olarak yaşamlarını sürdürmüş olan Arap boylarının en eski lehçelerinden kabul edilen güney Arap lehçeleri “el-Ehḳāf lehçeleri” ve ağızları ana çizgileriyle ele alınıp, incelenecek ve elde edilen sonuçlar, klasik Arapçaya ve günümüz Arap lehçelerine etkileri yönünden değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Araplar, Arap Yarımadası, Sami Diller, Arapça, Eski Arap Lehçeleri.

A Study On Arabs Within Jahiliyyah And Pre-Jahiliyyah Period With Arabic And It's Dialects: The Period Until the Birth of Islam

Abstract

Assuming that they were descended from the descendants of Sām b. Nūh, the Arabs, who were seen among the Semitic nations, appeared on the stage of history in the so-called Arabian Peninsula in the southwest of Asia and established various states in the north and south of the peninsula in the period leading up to the birth of Islam. However, starting from the late pre-Islamic periods, it is generally accepted that the Arabs, whose presence can be traced both in the peninsula and in the nearby geographies surrounding the peninsula, are based on a linguistic kinship rather than a genealogical kinship with the Akkadian, Assyrian, Babylonian, Aramaic, Phoenician, Syriac, Jewish, Tedmur "Palmîrî", Nabatî, and Abyssinian civilizations seen among the Semitic nations. The fact that Arabic, which is in the same language family as the languages of these civilizations, has a root-twisted structure like the others has led to the conclusion that these languages are in unity of origin. In addition, it is expected that they should have common features in terms of sound “phonetics”, structure “morphology”, lexical and sentence knowledge “syntax” among the languages that fall into this language family.

Although there is no exact information about where the Arabs came to this region and the origin of the Arab name, the information obtained as a result of archaeological excavations and studies carried out in and around this region to the present day has not provided a definite clarity on these issues. Arabic, the mother tongue of the Arabs, is one of the official languages of the United Nations organization, which is considered and studied in Northern Arabic and Southern Arabic, which are located in the southern branch of the western cluster of the Semitic languages.

Today, Modern Standard Arabic is also known as “Faṣiḥ” Arabic, has exceeded the borders of the Arabian Peninsula thanks to the Qur'an, the holy book of Islam, which is accepted as one of the most fundamental sources of classical Arabic, and has become the language of education, science, culture and art in the geographies close and far from the peninsula.

In this article, in addition to the histories of the oldest Arab states established in the Arabian peninsula in the period of the Jahiliyya era and before, the southern Arabic dialects "al-Aḥḳāf dialects" and dialects, which are accepted as the oldest dialects of the Arab tribes that lived as nomadic and settled in this wide geography, will be taken and examined with the main lines and the results obtained will be evaluated in terms of their effects on classical Arabic and today's Arabic dialects.

Keywords: Arabs, Arabian Peninsula, Semitic Languages, Arabic, Old Arabic Dialects.

Structured Abstract

The term "Semites" was first used in the late 18th century by the German scholar Schlötzer, inspired by Torah texts, to describe communities supposedly descended from Sam, the son of Noah (a.s.). He described them as "Semitic nations" on the basis that the common ancestor of the Akkadian, Assyrian, Babylonian, Aramidian, Phoenician, Syriac, Jewish, Tedmur "Palmîrî", Nabataean, Arab, and Abyssinian nations who lived in the regions of Mesopotamia and Damascus in the north of the peninsula and the Sinai Peninsula and Africa regions and spoke basically similar languages was "Nûḥ b. Sām".

In the tenth chapter of the Holy Book "Kitāb-i Muḳaddes" entitled Genesis, there is information about the fact that Nûḥ (a.s.) had three sons named Ḥām, Sām, and Yāfes, and their family tree. Of these, Ḥām is the father of Ken'ān. Sām is the elder brother of Yāfes, who has five sons: 'Îlām, Eşşûr, Erfekşād, Lûd and Erām. Erām had four sons, 'Ûş, Ḥûl, Cāser, and Māş, Erfekşād had a son named Şāleḥ, and Şāleḥ had a son named 'Âbir. 'Âbir also had two sons, Fālec and Yeḳṭān. Arab and Islamic genealogical scholars attribute the Arabs' lineage to Yeḳṭān. He also had thirteen sons: al-Mûdād, Şālef, Ḥazramevt, Yāreḥ, Hedûrām, 'Ûzāl, Diḳle, 'Ûbāl, Ebîmāyil, Şebā, 'Ûfir, Ḥevîle, and Yûbāb.

Although there is no exact information about where the homeland of the Semites is, there is a view that they have a common origin and that they came from the north to Asia, settled in different parts of Mesopotamia and the peninsula, and that some of them passed from the Yemen region to the African continent through the al-Mandeb Strait, as well as that they entered the Arabian peninsula from the African continent through the al-Mandeb Strait and migrated to the north of the peninsula. opinions are available. In addition to the Akkadians, Babylonians, Assyrians, Arameans, Assyrians, Amurs, Jews, and Arabs, the states of Tedmur, Nabati, Mina, Sebā, Himyer, and Abyssinia are also assumed to be among the Semitic nations.

The name of the Arabs, who are considered to be among the Semitic nations, was first encountered in Assyrian documents. In the annals of the Assyrian king Salmanasar III, it is seen that the name of the person who supported the suppression of an uprising by giving 1000 camels in Karkar, north of Hama in 854 BC, was "Gindibu Aribu". In addition, in the Babylonian inscriptions, a phrase in the form of "Mātū Arabī" was found, which means "Arab land, Arab land and homeland of the Desert Arabs". Apart from these, the name "Arab" is found in ten places, including in different surahs of the Holy Qur'an.

There are various opinions about the meaning of the name "Arab". According to one view, "Arab" is a word that was said to the people living west of the Euphrates River in the sense of "Western". According to another view, "Arab" means "one who lives in the desert, "nomadic" bedevî". It is also suggested that the words "Lord" and "Arab" also mean "fluenceness and eloquence" and that for this reason, Arabs gave themselves this name considering that they used language better than other societies and called them "Ajam" to other societies. However, the plural of the word "E'arāb", which derives from the word "Arab" and means "the inhabitants of the desert, the Bedouins", is "E'arīb". This word has no singularity. However, the nisbet "ya" (ﺯ) and the singular of this word "E'rābī" are made as "bedevî, living in the desert". The tomb of Hūd b. 'Ābir is in al-Aḥkāf, which is half a day's walk from Zafār. The people who was settled in the Al-Jibāl region says "Hūd b. 'Ābir" in the form "Hīd / Er / 'Ār" in accordance with their local dialect. In the Jibālī dialect, the word "Hūd" is said in the form "Hīd". In this dialect, we see that the word "Er" (ﺭ) means "son" of "Ber" or "Bin". The locals knew "Hūd b. 'Ābir" as the Nabi of Allah and, in a sense, his son, and regarded him as the ancestor of the Arabs at the same time. Since the local people who says his name in the form "Hīd / Er / 'Ār" may have also said him in the form of "Hīd / Er / Rab", that is, "Hīd, the son of God", it is also conceivable that the saying "Er / Lord" may have turned into a discourse in the form of "Arab" over time, which may have been used in the sense of "those who are from the tribe of Hūd (a.s.)".

Arab historical scholars divide Arabs into two main groups, al-'Arabu'l-Bāide "extinct Arabs" and 'Arab Bākiye "Arabs from the past to the present." 'Ād Evvel, Şemūd, 'Amālika, Tasm, Cedīs, Emîm, Benū Curhum Evvel and Hażramevt were among the communities in the first group, and their lineages disappeared from the stage of history for unknown reasons. The communities defined as 'Arab 'Āribe "Pure Arabs" and 'Arab Musta'ribe "Arabized Arabs" are included in the second group.

The Arabs established various states in the north and south of the Arabian Peninsula during the pre-Islamic Jahiliyya era and in the pre-BC periods. These are the Nabate, Tedmur, Ghassanid, Hireli and Kindean states in the north, and

Mina, Seba and Himyer states in the south. Judging by the fact that the rulers' names of the Nabataeans were Arabic, it is accepted that they were Arabs and used Aramaic as their written language. It is known that Arabic writing also passed from Nabate in the Kufi script form and Syriac script was derived from Nabate writing.

Some linguists argue that Hud (a.s.) was the first to speak the Arabic language, which was divided into three periods: Old Arabic, Middle Arabic, and New Arabic, and that all other Arabic dialects were born and developed from his language. The Sāmî languages are divided into two main groups, the Eastern Sāmî Languages, and the Western Sāmî Languages. The first group includes Akkadian, which was spoken in the Mesopotamian region between 2500 and 600 BC, and the Babylonian and Assyrian languages, which are considered to have originated from this language. In the second group are the Western Semitic languages. This group is divided into two sub-groups: Northwestern Sāmî Languages "Canaanite and Aramaic" and Southwestern Sāmî Languages. The Southwestern Sāmî Languages in this group are also divided into two branches, Northern Arabic and Southern Arabic. Northern Arabic has been the languages of the states established throughout history in the regions of Hejaz, Najd, Tihame and 'Arūz and the northern borders of the Arabian Peninsula, and the languages and dialects of the Arab tribes living in these regions. The oldest inscription, written in northern Arabic, is the tombstone dated to 328 of an prince named Imru'l-Qays, who was found in the village of an-Nemare in southeast Damascus. Apart from this inscription, there are several other inscriptions belonging to the Jahiliyya period. The writing used in these inscriptions is the Kufi script, which is derived from the Nabataean script and is the oldest type of Arabic script. The languages and dialects of the states established throughout history in Yemen, 'Umān and the surrounding regions in the south of the Arabian Peninsula, and the languages and dialects of the Arab tribes living in these regions, as well as the language of the people living on Socotra Island, are included in Southern Arabic.

The most important dialects of Old Southern Arabic are the Main "Mina", Sebā, and Himyer dialects. Apart from these, there are also the Mehrî, Şahâverî and Suḳuṭrî dialects, which did not arise directly from these dialects, but are still spoken today. The letters "Elif", "vâv" and "ye" belong to Southern Arabic and Abyssinian. The Mehrî and al-Jibālî dialects are among the dialects spoken by the ancient 'Ād nation and the Ḳaḥṭān tribes that lived in the south of the Arabian Peninsula, and are included in the al-Aḥḳāf dialects. The al-Jibālî dialect is widespread south of 'Umān, while the Mehre dialect is widespread in the city of Mehre, which is bordered by 'Umān and Ḥaẓramevt from the east. Apart from these, there are also "Buṭuḥrî" and "Ḥarsūsî" dialects said by the

orientalists outside the al-Aḥḳāf region. The previously mentioned dialect of "Suḳuṭrī" is also located outside the al-Aḥḳāf region. The Arabs do not know the ancient ʿĀd languages, spoken by an Arab noble nation that is now settled on the islands of Ḥurtān and Murtān, located off the coast parallel to the city of Shiḥr, where the frankincense plant grows. A branch of Ḥidān b. ʿAmr b. Kuḏāʿa, which originated from the Bani Reyām tribe located in al-Jabalu'l-Aḫḫār within the boundaries of ʿUmān, is within the knowledge of genealogists.

The inhabitants of al-Jibāl say "Hūd b. ʿĀbir" in the form "Hid / Er / ʿĀr". In the Jibālī dialect, the word "Hūd" is said in the form "Hid". In this dialect, we see that the consonant "Ya" is used instead of the consonant "And". The word "er" (ار), "Ber" or "Bin" means "son". The word "ber" (بر) was used in ancient Arabic to mean "Bin" (بن). In some dialects of the Arabian Peninsula, this way of saying is still preserved today. "Deḡine Dialect" is one of them. So much so that the consonant "Re" in the word "Ber" has turned into the consonant "Ne". Also, if a person is connected to his father or one of his grandfathers in the form of "Ibn Fulān" as in classical Arabic, without saying his first name, this inscription is said in the form "Ber Fulān". However, if one's name is to be uttered exactly, then it is said in the form "Fulān Er Fulān" instead of the classical Arabic pronunciation of "Fulān bin Fulān".

Abyssinian is the language of the State of Ethiopia, located in the southwest of the Arabian Peninsula, in the southeast of the African continent. It is known that the Abyssinian language, also called "Ge'ez" based on the name of the nation that spoke it, and spoken in Abyssinia in ancient times, had a very close relationship with the languages in the Southern Arabic group.

It is seen that the Arabic tribes widely use their own linguistic phenomena. These are called al-Kashkeshe, al-Keskessa, ash-Shenshena, al-ʿAnʿane, al-Faḥfaḥa, al-ʿAcʿaca, al-Watim, al-Istintā' and eṭ-Tumṭumāniyya.

Although it is known that there are "Musnad", "Nabati" and various other forms of writing among the Arabs, the inscriptions that have been unearthed cannot give precise information about where the roots of Arabic writing are based. However, it is also known that the Arabs of the Jahiliyya era did not know writing in general and that literary products from this period came through oral transmission.

Today, it is seen that there are great differences between the Arabic folk dialects spoken both in the Arabian Peninsula and in the regions close and far from the peninsula. These differences consist primarily of differences between the badawī "nomadic" language and the non-badawī settled (hadari) language, and differences between the dialects of the various Arab circles. Since the Bedouins do not mix with other foreign communities, their dialects are generally similar to each other. Since non-Bedouin Arabs mingled with other

nations, their dialects differ from both the dialect of the Bedouins and the dialects of another Arab community.

Although there are opinions that there is not much interest between the various Arabic dialects spoken in the Arabian Peninsula in ancient times and the Arabic dialects spoken in the peninsula and in different geographies today, it is thought that much more detailed studies should be done on this subject.

Giriş

Arapça, kökleri tarihin derinliklerinde saklı duran ve çağlar boyunca birbirine yakın ve uzak bölgelerde gelişerek varlığını sürdüren, din, eğitim, bilim, kültür ve sanat dilidir. Bu dille ilgili şimdye kadar ele geçen belgeler ve yapılan arkeolojik çalışmalar, onun köklerine ulaşmada oldukça yetersiz görünmekte ve ana yurdunun neresi olduğu konusunda da kesin bilgiler verememektedir.

Arap soy bilginleri, Arapların ana yurdunun güneybatı Asya'da yer alan¹ ve sınırları, doğudan Basra Körfezi, batıdan Kızıldeniz, güneybatıdan Aden Körfezi, güneyden Arap Denizi ve Hint Okyanusu, güneydoğudan 'Umān Körfezi, kuzeyden bugün Suudi Arabistan Krallığı ve Kuveyt'in kuzey sınırlarıyla çevrili yarımada olduğu konusunda görüş birliği içindedir. Güneyde 350 km açıkta yer alan "Sokotra" adası da Arap yarımadası sınırları içinde kabul edilmekle² birlikte yarımada'nın kuzey sınırları tartışmalıdır.

Arapların ana yurdunun Asya, Ön Asya³ ya da Afrika olduğunu öne süren değişik görüşler de vardır. Bir görüşe göre, Araplar Arap yarımadasına Afrika kıtasından "Babu'l-Mendeb" boğazı ya da Sina Yarımadası üzerinden, diğer bir görüşe göre ise, Asya'dan Kafkaslar ötesinden Türkistan dolaylarından⁴ göç dalgalarıyla Mezopotamya bölgesine "Verimli Hilal" akın akın gelen uluslardan olup, daha sonraları yarımada'nın kuzeyinden girerek, bu bölgeye yerleşmişlerdir. Bölgenin coğrafi konumu ve iklim koşulları, kuzeyden güneye, doğudan batıya ya da bunların tam tersi yönlerde yarımada'ya yakın ve uzak ülkeler arasında yoğun göç hareketlerine ve ticari ilişkiler sürdürülmesine elverişlidir.⁵

Coğrafya bilginleri, yarımada'yı coğrafi konumuna ve yeryüzü şekillerine göre değişik adlar altında bölümlendirmiştir. Doğu Arabistan, batı Arabistan, kuzey, güney ve orta Arabistan biçimindeki bölümlendirme bunlardan biridir.⁶ İbn 'Abbās'a dayandırılan bir söylentiye göre, Araplar yarımada'yı beş bölgeye ayırır. Bunlar, Tihâme, Necd, Hicaz, Arûz ve Yemen bölgeleridir.⁷ Tihâme, Sina yarımadasından başlayıp Yemen'e kadar uzanan Serât sıra dağlarıyla Kızıldeniz arasında kalan bölgenin adıdır. Bu bölgeye, el-Ġavr "derin, dip, yere batmış, çukur" adı da verilir. Necd, Şam "bölge adı", Irak, el-Yemâme ve Hicaz

arasında kalan bölgedir. Hicaz, San'â sınırından Şam sınırına kadar Tihâme ve Necd bölgesini ayıran bölgedir. Mekke kenti, Tihâme bölgesinde yer alır. Medine ve Taif kentleri ise, Hicaz bölgesindedir. Arûz, el-Bahreyn'e kadar olan bölgeyi içine alan, el-Yemâme'dir. Hicaz, Necd, Yemen ve Arap körfezi arasında yer alır. Bu bölgenin büyük bir bölümü çöldür. Yemen bölgesi, Hazramevt, Mehre, Necrân, 'Umân ve eş-Şihr olmak üzere beşe ayrılır.⁸

Arap yarımadasının güneyinde yer alan Yemen bölgesi oldukça verimli topraklara sahiptir. Bu bölgedeki su kaynaklarının zenginliği tarımın gelişmesinde ve yerleşik yaşam biçiminin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Sulama amacıyla çok sayıda su göletlerinin yapıldığından söz edilir. "Me'rib Barajı" bunların en büyüklerinden biridir. Eski çağ kaynaklarında, bu barajın "Arim Barajı" M. 542 ya da 543 yıllarında yıkıldığı⁹ ve Yemen bölgesinden yarımada'nın kuzeyine doğru büyük göçler yaşandığı yönünde bilgiler bulunmaktadır. Rub'u'l-Hâlî çölü bölgenin büyük bir bölümünü oluşturur. Burası da geçimini hayvancılıkla sağlayan konargöçer bedevi "çöl Arabı" insanın yaşam alanıdır.

Rub'u'l-Hâlî çölüyle yarımada'nın kuzeyinde yer alan Nufud çölü arasında Dehnâ çölü bulunmaktadır.¹⁰ Yağış miktarının oldukça düşük olduğu bu uçsuz bucaksız çöl bölgelerinde aşırı sıcaklar nedeniyle yaşanan kuraklık, bu bölgelerde yaşayan ve hayvancılık yapan bedevi insanının su ve otlak bulmak amacıyla sürekli yer değiştirmesini zorunlu kılmıştır.

Yarımada'nın çöl bölgesi dışında kalan Hicaz, Tihâme, Necd ve Yemen bölgelerinde yerleşik yaşam tarzına uygun yerler vardır. Mekke, Medîne "Yeşrib", Tâif, Hayber ve Tebük kentleri bunlardan bazılarıdır. Mekke kenti, Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İsmail ile birlikte kutsal Kâbe'yi kurduğu yerdir. Yıllık belli aylarında yarımada'nın her yerinden buraya gelen insanlar, kutsal Kâbeyi ziyaret eder ve ticari ilişkiler kurarlardı. Cahiliyye döneminde bu amaçla kurulan panayirlarda ticari alışverişin yanı sıra, şiir yarışmaları da düzenlenir ve buralar bir tür ticaret ve edebi kültür merkezlerine dönüşürdü. 'Ukâz, Zulmecâz ve Mecenne bu panayirlerin en önemlilerindendir. en-Nahle ve Tâif arasında yer alan 'Ukâz panayırı, Şevval ayında düzenlenirdi. Buradan Mecenne'ye geçilir ve Zilkâ'de ayından 20 gün burada kalındıktan sonra da Zulmecâz'a gidilir ve Hac günlerine kadar orada kalınırdı.¹¹

Cahiliye döneminin sonuna, İslamiyetin doğuşuna kadar geçen süreler içerisinde Arapların yaşam alanı olmuş ve halen de olmaya devam eden bu geniş kara parçasında Arap dili de doğal olarak kendine özgü biçimlere bürünerek tarih sahnesindeki yerini almıştır. Arap yarımadasında yerleşik ve konargöçer olarak kabileler halinde yaşamlarını sürdüren Arapların eski ve yeni birçok lehçe ve ağızlara sahip olduğunu görüyoruz. Bu lehçe ve ağızların bütünüyle belirlenmesi ve bunlar üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapılabilmesi oldukça kapsamlı ve uzun süreli uğraşlar gerektirmektedir. Bu çalışmada, Arap dili

tarihi hakkında genel bilgilerin verilmesinin yanı sıra, eski Güney Arap lehçeleri “el-Ehḫāf lehçeleri” ana çizgileriyle ele alınmış ve kabileler arasındaki ağız farklılıklarına değinilmiştir.

1. ARAP DİLİNİN KÖKENİ

Arapçanın kökeninin günümüzden iki bin beş yüz yıl öncesine gittiği kabul edilmektedir. Ancak, bu tarihsel öngörünün ne kadar kesin olduğu ve hangi bilimsel kaynaklara dayandığı konuları da tam olarak açıklığa kavuşmamıştır. M.Ö. 500 yıllarından çok daha önceleri Arap yarımadasının güneyinde ve kuzeyinde kurulmuş Arap devletlerini ve Mezopotamya bölgesinde kurulmuş Sami kökenli irili ufaklı birçok devletin tarih sahnesinde yer aldığını ve ayrıca, İslam öncesi çok erken dönemlerde Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinde yerleşmiş, ancak, bilinmeyen nedenlerle yok olmuş proto Arap toplulukları da göz önüne alırsak, bunların dillerinin Arapçayla ilişkili olabileceği ya da günümüz standart Arapçasıyla birlikte yüzlerce lehçe ve ağızları içinde barındıran Arap diline bir biçimde etki etmiş olmaları varsayılabilir. Bu durumda, Arapçanın köklerinin çok daha eski tarihlere gitmesi olası görünüyor.

1.1. SAMİLER

Bu terim, Tevrat metinlerinden esinlenen Alman bilgin Schlötzer tarafından Nûḥ (a.s.)’un oğlu Sām’dan ürettiği varsayılan toplulukları tanımlamak amacıyla, ilk olarak 18. yüzyılın sonlarında kullanılmıştır. O, Milattan önceki çağlarda Arap yarımadası ve onun kuzeyinde kalan Mezopotamya “verimli hilal”, Şam “Bilādu’ş-Şām” ve Sina yarımadası bölgelerinde yaşamış olan ve temelde benzer dilleri konuşan Akad, Asur, Babil, Arāmî, Fenike, Süryani, Yahudi, Tedmur “Palmîrî”, Nabatî, Arap ve Habeş uluslarının ortak atasının “Nûḥ b. Sām” olduğuna dayanarak, onları “Sami uluslar” olarak nitelendirmiştir.¹²

Kitāb-ı Muḫaddes “Kutsal Kitap”ın Tekvîn “Oluşum” başlıklı onuncu bölümünde, Sami ulusların soy ağacına ilişkin bilgiler verilmiştir. Nûḥ (a.s.)’un Ḥām, Sām ve Yāfeş adlarında üç oğlu vardır. Bunlardan Ḥām, Ken’ān’ın babasıdır. Sām ise, Yāfeş’in ağabeyi olup, onun da ‘Îlām, Eşşûr, Erfekşād, Lûd ve Erām adlarında beş oğlu vardır. Erām’ın ‘Ûş, Ḥûl, Cāşer ve Māş adlarında dört oğlu, Erfekşād’ın Şāleḥ adında bir oğlu ve Şāleḥ’in de ‘Ābir adında bir oğlu vardır. ‘Ābir’in de Fālec ve Yeḫtān adlarında iki oğlu olmuştur.¹³ Arap ve İslâm soy bilginlerinin Arapların soyunu kendisine bağladığı Yeḫtān’ın¹⁴ el-Mûdād, Şālef, Ḥazramevt, Yāreh, Hedûrām, ‘Ûzāl, Dikle, ‘Ûbāl, Ebimāyil, Şebā, ‘Ûfir, Hevîle ve Yûbāb adlarında on üç oğlu vardır.¹⁵

Samilerin ana yurdunun neresi olduğu kesin olarak bilinmiyor.¹⁶ Ancak, bu bölgedeki ilk Sami yerleşmelerin Sami soylu olmayan Sümer uygarlığı¹⁷

döneminde başladığı kabul edilmektedir. Başlangıçta Sümerlerin direnciyle karşılaşan Sami kökenli bu göçmen toplulukları, daha sonraları paralı asker ve işçi olarak Sümerlerin içine girmiş ve zamanla güçlenerek devleti ele geçirmiştir.¹⁸

Akad İmparatorluğu, Birinci Babil İmparatorluğu, İkinci Babil İmparatorluğu, Asur Krallığı, Mina Devleti, Sebā Devleti ve Himyer Devleti tarih boyunca kurulmuş ilk Sami devletler arasında yer alır.¹⁹ Bu devletlerden çoğunun etkinlik alanı olan “Verimli Hilal”, Sami uygarlıklarına da beşiklik etmiştir.²⁰

1.2. ARAPLAR

Tarihte bilinen ilk “Arab” adına Asur belgelerinde rastlanmıştır. Asur kralı III. Salmanasar’ın yıllıklarında bir ayaklanmanın bastırılmasıyla ilgili olarak, M.Ö. 854 yılında Hama’nın kuzeyindeki Karkar’da yapılan savaşı 1000 deve vererek destekleyen kişinin adının “Gindibu Aribu” olarak geçtiği görülmüştür.²¹ Ayrıca, Babil yazıtlarında “Arap toprağı, Arap ülkesi, Çöl Araplarının vatani” anlamlarına gelen “Mātū Arabi” biçimindeki bir ifadeye de rastlanmıştır.²²

Bunların dışında, Kuran-ı Kerim’de et-Tevbe, el-Ahzab, el-Feth ve el-Hucurât sureleri olmak üzere on yerde “Arab” adına rastlanmıştır.²³

“Arab” sözcüğünün anlamı hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre, “Arab”, Fırat Nehri’nin batısında yaşayan halka “Batılı” anlamında söylenmiş bir sözdür.²⁴ Bir başka görüşe göre ise “Arab”, “çölde yaşayan, bedevî” anlamındadır.²⁵ Ayrıca, “Rab” ve “Arab” sözcüklerinin “fesahat ve belegât” anlamlarına da geldiği ve bu yüzden Arapların başka toplumlara göre dili daha iyi kullandıklarını düşünerek kendilerine bu adı verdiklerini ve kendileri dışındaki toplumlara da “Acem” dedikleri öne sürülür.²⁶ Bununla birlikte “Arab” sözcüğünden türeyen ve “çölde yaşayanlar, bedeviler” anlamına gelen “E’rāb” sözcüğünün çoğulu “E’arīb”tir. Bu sözcüğün tekili yoktur. Ancak, nisbet “ya”sı (َ) ile bu sözcüğün tekili “E’rābī” “bedevî, çölde yaşayan” biçiminde yapılır.²⁷

Arap tarih bilginleri, Arapları genel olarak iki ana öbeğe ayırır. Bunlar:

1.2.1. el-‘Arabu’l-Bāide “Proto Araplar = İlk Araplar”

Bunlar, İslamiyet öncesi erken dönemlerde Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinde yerleşmiş, ancak, bilinmeyen nedenlerle tarih sahnesinden silinip, yok olmuş topluluklardır.

Tarih bilginleri, adları Kuran-ı Kerim’de de geçen bu toplulukların ‘Ād Evvel, Semūd, ‘Amālika, Tasm, Cedīs, Emîm, Benū Curhum Evvel ve Hāzramevt olması gerektiğini bildirmiştir.²⁸

1.2.1.1. ‘Ād Evvel: ‘Ūş b. İrem b. Sām b. Nūḥ’un oğludur. ‘Ūş’dan üreyerek, onun soyunu sürdüren bu boy, Eḥḳāf bölgesinde yerleşmiş ve bunlara “‘Ād Ūlā” adı verilmiştir. Bunların yok olmasından sonra gelen topluluğa da “‘Ād Şāniye” denmiştir.²⁹

1.2.1.2. Semūd: Cāşer b. İrem b. Sām’ın oğludur. Semūd’a dayandırılan bu boyun bireyleri Hicaz ile Şam arasında yer alan “Vādī’l-Ḳurā”da yerleşti. Bunların yok oluşu sırasında kaçıp kurtulabilenler “Ras” denilen yeri kendilerine vatan edinmiş ve bir süre sonra onlar da yok olmuştur.³⁰

1.2.1.3. ‘Amālika: Lāved b. Sām’ın oğlu ‘İmlīk’ten gelen soyun adıdır. Bunların tamamı, ‘İmlīk’in “Erzaḳ, Toḡār, Bedīl, Rāḫil, Hezān, İrḳim, Cāsım” adlarındaki oğullarından çoğalan topluluktur. Erzaḳ b. ‘İmlīk’in oğulları Hicaz’da, Toḡār, Bedīl ve Rāḫil b. ‘İmlīk’in çocukları ve torunları Necd bölgesinde, Lef b. ‘İmlīk’in topluluğu Yeşrib “Medīne”de ve Erḳam b. ‘İmlīk’e bağlı olan boy da Hicaz’ın “Teyma” yönündeki bölgede yerleşti.³¹

1.2.1.4. Tasm: Lāved b. Sām’dan gelen soyun adıdır.³²

1.2.1.5. Cedīs: İrem b. Sām’ın oğludur. Bundan çıkan boyun üyeleri “Yemāme” bölgesinde yerleşti.³³

1.2.1.6. Emīm: “Benî Veber” kolunun babasıdır. Emīm’in birkaç oğlu vardı. Tarih bilginlerince yalnızca Veber’in adı bilinmektedir. Emīm’in soyu daha önce sözü geçen Vebār’a bağlıdır.³⁴

1.2.1.7. Benū Curhum Evvel: Ḳaḫtān b. ‘Ābir b. Erfeşād b. Sām’dan üreyen soyun adıdır. Ḳaḫtān hicretten 3095 yıl önce Yemen’de hükümet kurmuş ve bir süre sonra da ölmüştür. Oğlu Ya‘rub, babasının tahtına oturmuş ve kardeşi Curhum’u Hicaz’a vali olarak atamıştır. Curhum, giderek bağımsızlığını kazanmış ve böylece Benū Curhum Evvel’den ayrılan bu boya “Curhum Şāniye” adı verilmiştir.³⁵

1.2.1.8. Hazramevt: Bu, Ḳaḫtān’ın oğludur. Kardeşi Ya‘rub Yemen’e hâkim olunca kendisini Şihr Dağlarına vali olarak atamıştır.³⁶

1.2.2. ‘Arab Bākiye “Geçmişten Günümüze Kalan Araplar”: Bu da kendi içinde ikiye öbeğe ayrılır. Bunlar:

1.2.2.1. ‘Arab ‘Āribe “Katıksız Araplar”: Bu, Ḳaḫtān b. ‘Ābir b. Şāleḫ b. Erfeşād b. Sām b. Nūḥ’un soyundan gelen boyların hepsine verilen genel bir adlandırmadır. Ḳaḫtān, ‘Ābir “Hz. Hūd (a.s.)”in oğludur. O, hicretten 3095 yıl önce Yemen bölgesinin hükümdarı olmuştur. Ḳaḫtān’ın asıl adı “Yared” idi. Ḳaḫtā’da halkını aılıktan kurtardığı için ona Ḳaḫtān lakabı verilmiştir.³⁷ Bunlar, ilk Arap “‘Arab Bāide” soylarıyla karışmış ve onlardan saf Arapçayı almıştır. Onların anavatanı, Yemen’dir. Ancak, onlar, çeşitli nedenlerle yarımadanın

değişik bölgelerine yerleşmiştir. Ezd, Sa'lebe b. 'Amr, Evs, Hazrec, Huzâ'a, Lahm, Cuzâm, Tayy ve Kinde boyları, Kahtâniler olarak bilinen kolun soyca devamıdır.³⁸

1.2.2.2. 'Arab Musta'ribe "Araplaşmış Araplar": Bunlar, 'İsmâil b. İbrâhîm (a.s.)'in soyundan gelen boyların "'Arab 'Āribe" soyundan olan boylarla karışması sonucu ortaya çıkan topluluklardır. Bu topluluklar, soy bağlantıları nedeniyle Adnâniler, İsmâîlîler, Nizâriler ya da Me'addiler olarak da adlandırılır. Hz. İsmail'in Kâbe civarında yerleşik Benû Curhum b. Kahtân kabilelerinden yaptığı evliliklerden 12 erkek çocuğu olmuş ve zamanla bunlardan "Adnan" ve "Kahtan" adlarında iki büyük boy meydana gelmiştir.³⁹

Bunların dışında, Eyüb Şabrî'nin "*Mirâtu'l-Haremeyn*" adlı kitabında yer verdiği "'Arab Musta'cime" olarak adlandırılan Arap toplulukları da vardır. Bunlar, 'Arab Musta'ribe'den olan Arapların İslami fetihler yoluyla yabancı ülke uluslarıyla karışması sonucu ortaya çıkan topluluklardır. Ancak, Şabrî sözkonusu eserinde Kuran-ı Kerim'in bu tabakanın diliyle geldiğini ve günümüzde Arap yarımadasında yerleşik olan bütün Arap boylarının da bu tabakaya bağlı olduğunu öne sürmüştür.⁴⁰ Bu durumda, günümüzdeki Suriye, Irak, Mısır, Libya, Tunus, Cezayir ve Fas gibi ülkeler bu öbekte sayılabilir.

Araplar, coğrafi yönden kuzey ve güney Arapları olmak üzere iki büyük öbeğe ayrılır.⁴¹ Bu iki öbek arasında, çeşitli nedenlerle birinden diğerine tarih boyunca sürekli göçler olmuştur. Eski çağ tarih kitapları, yarımada yaşanan en önemli göç dalgasının, Sebâ bölgesinde bulunan ve Hîmyer lehçesinde sed "baraj" anlamına gelen "'Arim"⁴² "Başka bir tanımlamada: 'Arim, iki yüksek dağ arasında yaptırılmış seddin arkasında toplanan suların birleştiği noktadır."⁴³ in İslamiyetin Ortaya çıkışından az bir süre önce yıkılmasından sonra, yarımada'nın kuzeyine doğru gerçekleştiğini bildirir. Arap boyları, "Ehlu'l-Meder" ya da "hazârî" "yerleşik" ve "Ehlu'l-veber" ya da "bedevî" "göçebe" yaşam biçimlerine sahip olmaları yönünden de iki ayrı öbekte değerlendirilir.⁴⁴ "Ehlu'l-Meder", köy ve kentlerde yerleşik olan kentli Araplar'dır. Onlar, çoğunlukla akarsu boylarında ya da buralara yakın verimli toprakların olduğu yerlerde yaşar ve geçimini tarım ve ticaret yaparak sağlardı.

Onlar, bu amaçla yarımada'ya yakın ve uzak ülkelere yolculuklar yaparlardı. Gittikleri ülkelere kendi ürünlerini götürür, oralardan da gereksinim duydukları kendilerinde olmayan ürünleri satın alırlardı. Bütün bu ticari etkinlikleri gerçekleştirebilmek için kervanlar kurarlardı. Bu kervanlar zaman zaman saldırıya uğrar ve yağmalanırdı.

"Ehlu'l-veber", yaşamlarını dağlarda, tepelerde, çöllerde geçiren bedevî Arap boylarıdır. Bunların bir bölümü, deve, koyun, keçi ve at kılından örecek yaptıkları çadırlarda, ya da hurma dalından yaptıkları hasır kulübelerde⁴⁵, bir

diğer bölümü de çamurla örülen taş evlerde otururlardı. Onlar, evlerine ve çadırlarına hurma dalından örülen hasırları ve yünden örülen kilimleri sererler, üzerlerine bezden yapılan boy gömleği, yünden yapılan maşlah “tek parçalı kol yerine yarıkları olan bir tür kadın üstlüğü, pelerin”, iplik ya da ipekten yapılan kefyeye “Araplarda erkeklerin kullandıkları püsküllü başörtüsü” ve ayaklarına da deve ve çeşitli hayvan derisinden yapılmış “مدس” “Meds” adı verilen çarık giyerlerdi. Don nedir bilmezler ve erkek çocuklarını çıplak gezdirirlerdi. Ancak, kız çocuklarının bellerine deriden yapılmış püsküllü birer kuşak bağlayıp, onların avret yerlerini örterlerdi.⁴⁶

Göçebe Arap geçimini hayvancılık yaparak kazanır. Bu amaçla, beslediği hayvanların su ve otlak gereksinimini karşılayabilmek amacıyla sürekli yer değiştirmek zorunda kalır. Beslediği hayvanlar arasında önceliği deve alır. İkinci sırayı ise, koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlar alır. Necd, atlarıyla ün yapmış bölgedir. Ancak, erken Sâmi dönemde bilinmeyen at, Arap kültürüne geç bir dönemde girmiştir.⁴⁷ Bedevî Arabın yaşam alanı genellikle çöllerdur. Onlar, kıl çadırlarda yaşar ve yabani keçi, geyik ve kertenkele⁴⁸ gibi bazı hayvanları avlayarak yiyeceklerini elde ederlerdi. Ancak, uçsuz bucaksız çöller onların bütün bu gereksinimlerini karşılamaya yetmiyordu. Bu göçebe boylar, başta su kaynakları ve otlak alanlar olmak üzere, çok çeşitli nedenlerle kendi aralarında uzun süren savaşlara girerlerdi. Çöl Arapları aynı zamanda ticaret kervanlarına da saldırır, onları yağmalardı.⁴⁹

Böyle bir toplumsal ortam içinde yaşayan Araplar, yarımadanın güneyinde ve kuzeyinde çeşitli devletler kurmuştur.

2. ARAP YARIMADASINDA KURULAN DEVLETLER

2.1. Güney Arabistan Devletleri

2.1.1. Mina Devleti

Bu devletin M.Ö. 1400-700 yılları arasında verimli Yemen bölgesinde hüküm sürdüğü bilinmekle birlikte hakkında çok fazla bilgi yoktur. Ancak, Joseph Halevy ve Edward Glaser'in son dönemde yaptığı arkeolojik çalışmalarla yönetici ve tanrı adlarının yanı sıra, halkın gelenek ve görenekleriyle yaşam biçimleri tespit edilebilmiştir. Devletin ilk başkenti Main'dir. Daha sonraları, Karnavu ve Yasil kentleri de Mina Devleti'nin başkentleri olmuştur. M.Ö. 2000 yılında eski Babil yazıtlarında “Magan” ya da doğu Arabistanda “Manium” adında bir hükümdardan söz edilir. “Magan” sözcüğünün, Arapçadaki “Maan” sözcüğünün Sümercedeki bir biçimi olabileceği de öne sürülüyor. Yazıtlarda “Maan” sözcüğüyle birlikte daha ötede orta ve kuzey batı Arabistanı içine aldığı düşünülen bir “Meluh” diyarından da

söz ediliyor. Sümerler, tapınaklarının yapımı amacıyla Maan ve Meluh'tan taş, kereste ve maden satın alıyordu.

Mainliler hakkında ele geçen yazıtlardan onların dip dedelerinin Birinci Babil Devletini kuranlar olduğu ve daha sonra bu devlet yıkılınca güneye Yemen bölgesine gelerek, onların burada devlet kurdukları anlaşılmıştır. Bunlardan sonra Sebälılar ve Himyeriler de bu bölgede devlet kurmuştur. Yarımadanın kuzeyinden gelerek, Yemen bölgesine yerleşen ve bu güneyli devletleri kuran boyların tamamı “Kahtâniler” olarak adlandırılmaktadır.

Onlar daha önce gördükleri sarayların benzerlerini yeni yerleşim yerlerinde de yapmış ve ticaretle uğraşmaya başlamışlardır. Fenikeliler gibi ticari yapıya dayalı bir yönetim anlayışıyla Akabe Körfezi dolaylarına gelerek, buradaki Medyen'i kendilerine bağlı bir sömürge durumuna getirmişlerdir. Fenikelilerden öğrendikleri yazıyı geliştirmiş ve bu yazıdan da Himyerî yazısını ortaya çıkarmışlardır. Ayrıca, Sebâ ve Habeş yazıları da Mainlilerin bu yazısından ortaya çıkmıştır.⁵⁰

2.1.2. Sebâ Devleti (M.Ö. 700-115)

Sâmî ulusların soy ağacına ilişkin olarak Kitab-ı Mukaddes'te verilen bilgilere göre Yeqtân'ın on üç oğlundan biri olan Şebâ'nın bu devletin kurucusu olduğu düşünülebilir. Arap yazarlar da güneylilerin dip dedesi saydıkları Kahtân'ın, Yeqtân adlı bu kişi olduğunu öne sürerler.

Sebâ Devleti, başlangıçta bir beylik ve dini başkanlık oluşumu biçiminde kurulmuş ve süreç içerisinde güçlenerek, büyük bir devlet konumuna gelmiştir. Bu devlet, daha sonra Yemen'in en büyük eyaletlerinden biri olan Reydan “Zefâr”ı ele geçirip, topraklarına katmıştır.

Eski Yunan tarih bilginlerinden Strabon, Sebälıların sosyal ve ekonomik durumlarının yanı sıra, onların hükümdarlarının adları hakkında da bazı bilgiler vermiş ve başkentlerinin “Maryaba” “Me'rib” olduğunu bildirmiştir. Ele geçen yazıtlardan 15'i birinci devreye, 12'si de ikinci devreye ait Sebâlı 27 hükümdar adı tespit edilebilmiştir. Bunların birinci devreye ait olanlarının “mukarrip” ünvanlı rahip hükümdarlar olduğu, ikinci devreye ait olanlarının da Sebâlı gerçek hükümdarlar olduğu varsayılmaktadır. Birinci devir rahip hükümdarları, “mukarrip”, “mekrub” ya da “mukarreb” ünvanıyla adlandırılıyordu (M.Ö. 700-500). Sebâ Devletinde, babadan oğula geçen bir yönetim biçimi vardı. Kendilerinden önceki Minâ Devleti hükümdarlarında olduğu gibi onlarınkinden farklı lâkap ve ünvanları bulunuyordu. Bunlar, “vitar” “ulu”, “beyyin” “mümtaz”, “zurah” “şerif”, “yuhen'am” “güzel” ve “yenuf” “samî” anlamlarına geliyordu.⁵¹

Sebâ devletinin ticari anlayışın hâkim olduğu bir yapıda gelişip, güçlendiği, elde edilen bilgilerden anlaşılıyor. Mina devletinin sömürgesi konumundaki

Medyen'in, Mina Devleti yıkıldıktan sonra Sebā Devleti'nin kontrolüne geçtiği anlaşılmıştır.

“Arim” “Me’rib Barajı”, Sebā Devleti zamanında yapılmış ve birkaç kez onarım geçirmiştir. Me’rib’in bir adı da Sebā’dır.

2.1.3. Himyer Devleti (M.Ö. 115 – M.S. 525)

Sāmî soylu uluslardan olduğu varsayılan Himyerîler, Sebā Devletinin zayıflamasıyla M.Ö. 115 yılında yönetimi ele geçirdiler. Onlar, ilk olarak eski adı Reydān olan Zofār “ya da Zefār”ı alıp, orayı kendilerine başkent yaptılar. Bu yeni hükümdar sülalesi, daha sonra Sebā’yı yağmalayıp, Me’rib kentini de topraklarına katmış ve böylece ünvanlarını genişletmiştir. Başlangıçta, Zū Reydān ünvanı alan Himyer hükümdarları, daha sonraları ele geçirdikleri yeni yerlere göre yeni ünvanlar almış ve öyle ki, bu ünvanlar ele geçirdikleri her yeni yer için gittikçe genişlemiştir. Bu ünvanlar, “Sebā ve Zū Reydān hükümdarı”, “Sebā ve Zū Reydān ve Hażramevt ve Yemen hükümdarı” ve “Sebā ve Zū Reydān ve Hażramevt ve Yemen ve bunların dağ ve Tihāme’deki Arapları hükümdarı” biçiminde uzayıp gitmiştir.

Himyerîler, Minālilar ve Sebālilar gibi ticari anlayış çerçevesinde biçimlenen ve daha çok hoşgörüyü dayalı devlet yönetiminden uzak, saldırgan ve savaşçı bir ulustu. “Himyer” sözcüğü, Habeşçe “koyu renkli” anlamındadır. Himyer hükümdarlarından bazıları Habeş dilinde “güçlü, kudretli” anlamına gelen “Tubba” lakabıyla anılmıştır.⁵² Himyerîlerin güçlü ve kudretli hükümdarlarının yanı sıra zalim hükümdarlarının da olduğu tarihin sayfaları arasında yer almıştır. Yemen’de Yahudiliği yaymak amacıyla Necranlı Hıristiyanları dinlerinden dönmeye zorlayan ve karşı gelenleri de hazırlattığı ateş dolu hendeklere attıran “Zu Nuvās” adlı hükümdar bunlardan biridir. Bu olaydan sonra Habeşliler, Himyerîlere saldırmış ve onların yönetimine son vermiştir (M. 525). Bundan sonra Yemen bir süre Habeşlilerin “Aksumluların”, bir süre de İranlıların yönetiminde kalmıştır.

2.2. Kuzey Arabistan Devletleri

2.2.1. Nabatî Devleti (M.Ö. V. yy. – M.S. 106)

Bu devlet, Sina Yarımadasının kuzeydoğusunda, Filistin’in güneyinde yer alan eski Edom bölgesinde kurulmuştur (M.Ö. 500).⁵³ M.S. 106 yılına kadar bağımsız yaşamış ve daha sonra Romalılara tabi olmuştur.⁵⁴ Devletin sınırları, Havran’dan Irak’a, güneyde Vādi’l-Ḳurā’ya kadar genişlemiş ve eski Semūd ulusunun ülkesi olan Ḳırc’i de içine alarak, Akabe Körfezine kadar olan bölgeyi içine alıyordu. Nabatîlerin ana yurdunun neresi olduğu tartışmalıdır. Önceleri, Irak civarında yerleşik olan bu ulusun dili, Sāmî kökenli Aramice’dir.

Ancak, batılı eski çağ tarih bilginleri, dillerine bakarak onların Aramlı sayılmasının doğru olmayacağını, aksine onların aslında Arap olduklarını öne sürmüştür. Soyuları hakkında başkaca değişik görüşler de bulunmaktadır. Tevrat metinlerinde geçen kayıtlara göre, ataları İsmail oğlu Nabayot'tur. Nabatîler, Şemmar dağlarının olduğu bölgeden öncelikle Mezopotomya bölgesine gelmiş ve daha sonra batıya Edom bölgesine gitmiştir.

Devletin başkenti Petra'dır. Bu sözcük, Aramca'da "taşlık bölge" anlamındadır. Arapça ve İbranice'de bu sözcüğün taşıdığı anlamın karşılığı "Sela"dır. "el-Hāriş" ve "Mālik" olarak bilinen hükümdar adları Arapça'dır. En eski Nabatî kitabesi M.Ö. 40 yılına aittir. Bu kitabelerde geçen adların Arapça olmalarına bakılarak Nabatîlerin Arap oldukları ve Aramca'yı yazı dili olarak kullandıkları kabul edilir. Nabat yazısı, Aramcadan Eski Arapçaya Kûfi yazı biçiminde geçmiştir. Ayrıca, Süryanice yazısı da Nabatca yazıdan türemiştir⁵⁵

Nabatî hükümdarlarından III. Hāriş, Nabatîler'de para bastıran ilk hükümdardır. Nabatî inancında yer alan Zu's-Şera, Menat ve Kays adlı üç büyük tanrıdan biri olan Menat putuna Minā ve Sebe'yle birlikte Cahiliye döneminde Hicaz'da da rastlanmıştır.⁵⁶

Günümüzde Hicaz'ın kuzeyinde ve Sina Yarımadasında yaşayan Huveytatların Nabatîlerin soyundan geldiği söylenir.⁵⁷

2.2.2 Tedmür "Palmir" Devleti

Araplar, Yunan-Roma çağında "Palmira" denilen vahaya "Tedmur" adını verir. Tedmur, bugünkü Şam kentinin 260 km. kuzeydoğusunda ve Fırat nehrinin 140 km. batısında, güneyde eski Filadelfiya yani şimdiki Amman kentinden başlayıp, Rusafe'nin kuzeyinde Fırat nehrine ulaşan "Diyeklasyon yolu" diye de anılan eski ünlü ticaret yolunun üzerinde yer alan önemli bir kentti. "Tedmur" adına tarihte ilk olarak, M.Ö. II. binde bugünkü Kayseri Kültepe'deki Asur ticaret merkezlerinden biri olan "Karum"⁵⁸da ele geçen kil tabletlerden birinde rastlanmıştır. Bu tabletteki tanıklar arasında yazılı "Puzur-Iştar" sözcüğünün, Tedmur kentinden Amurrulu birinin adı olduğu anlaşılmıştır. Asurlular çağında, Tedmur kentinin adı "Ta-ad-me-erki" olarak kaydedilmiştir.

Barthélmy adında bir papaz, Palmir belgeleri arasında yer alan 547 tarihli bir yazıtı 1774 yılında yayınlamıştır. Bu yazıtta, bir Palmirinin "Aglibolus" ve "Malecbelus" adlarındaki tanrılar adına yaptırdığı anıttan söz edilmektedir. Ayrıca, Prens Lazarev de 1881'de, M. 137 yılında yazıldığı anlaşılan ünlü "Palmir Yasası"nı bulmuştur. Bu yasa, Leningrad'taki Ermitaj müzesindedir.

Hadriyen döneminden sonra Tedmur kentinin adı "Hadrianapolis"e çevrilmiş ve kent, Hadrian tarafından yeniden kurulmuştur. Palmir, Hadrian (M. 117-138) devrinden Septim Sever (M. 193-211) devrine kadar Roma

İmparatorluğu'nun serbest kenti olmuştur. Palmir, Severler sülalesi zamanında (M. 183-235) da Roma'nın bir sömürgesi durumuna gelmiştir.

Eski tarihçiler, ünlü İran şahı Şapur (saltanatı: M. 241-272)'u yenen Palmir hükümdarının "Odenat" olduğunu önem sürmüştür. Aynı adı taşıyan bir mezar taşından, Odenat'ın dip dedeleri hakkında biraz bilgi edinilmiştir. Bu mezar taşında, "Hayran oğlu Vehbellat oğlu Nasor oğlu ünlü senatör Septimus Odenat" adı geçiyor. İran kralı Şapur'u yenen Odenat, Roma'nın doğu eyaletleri imparatoru ilan edilmiş ve kendisine August ünvanı verilmiştir.

Ancak, güzelliği ve cesurluğuyla ünlü olan karısı Zeyneb "Zeinobia" tarafından öldürülmüş ve oğlu Vehb el-Lât, "krallar kralı" ünvanını alarak kendisinin varisi olmuştur.

Bundan sonra, Zeyneb küçük yaşta olan oğlu Vehb el-Lât adına yönetimi eline almıştır.

Palmir dili, Aramca'nın batı koluna bağlı ve Nabatî diliyle çok sıkı ilişki içinde olan bir dildir. Palmir yazısı, Arâmî alfabesinden çıkmadır. Arâmî yazısı ise, M.Ö. XII. yüzyılda doğan Fenike yazısının bir koludur.⁵⁹

2.2.3. Gassanîler Devleti

Adını, Me'rib Barajı yakınında bulunan "Gassan" adlı bir pınardan aldığı söylenen "başka bir kaynakta, Gassan Şam dolaylarındaki suyun adıdır."⁶⁰ Gassaniler, milâttan önce, Şam bölgesinde bugünkü Suriye civarında bir devlet kurmuştur. Bu devlet, sınır komşusu olan Sasanîler'e karşı Roma'nın çıkarlarını korumaya yönelik tutum ve davranışlar içinde olmuştur. Tarih bilginleri, onların, Kahtânîlerin Kehlân "Kehlân b. Sebe" kolundan gelen Arap soylu bir ulus olduğunu ve Suriye bölgesine gelmeden önce milâdın II. yüzyılında, Tihâme bölgesinde oturduklarını öne sürer. Alman bilgini Nöldeke, bunların ilk hükümdarının "Ebû Şemmer Cebele" (Ö.M. 500) ve son hükümdarlarının, Halife "Umar b. el-Ḥattâb" tarafından M. 636 yılında saltanatına son verilen, "Eyhem b. Cebele" olduğunu bildirmiştir.⁶¹

2.2.4. Hireliler Devleti

Bu devlet, bugünkü Irak bölgesinde bulunan Kûfe kentinin güneyinde yer alan Necef kentinin güneydoğusunda şimdi bütünüyle kurumuş olan Necef gölünün kıyısında kurulmuştur. Aramice kökenli olan "Hire" sözcüğü, "Çadırlı ordugâh" anlamındadır.

Hirelilerin yerleştiği Necef ve Fırat nehri arasındaki bu bölge, birçok su kanallarının, tahıl tarlalarının ve hurma ağaçlarının olması nedeniyle tarıma elverişlidir.

Hireliler de Gassaniler gibi Me'reb barajının yıkılması sonucu Arap yarımadasının güneyinden kuzeyine göç eden topluluklardandır. Hire Devleti, bu göç dalgasıyla gelen Lahm, Cüzam ve Amile adlarındaki üç kardeşin boylarından biri olan Lahm kolu tarafından kurulmuştur. Lahmiler, Âl-i Munâzire ve Naşr oğulları olarak da adlandırılıyordu. İbn-i İshak, onların soy kütüğünü şöyle veriyor: “Lahm b. ‘Adiy b. Hâriş b. Murre b. ‘Uded b. Zeyd b. Hemeysa’ b. ‘Amr b. ‘Ārib b. Yeşcub b. Zeyd b. Kehlān b. Sebe”.

Hire kralı İmru’l-Ķays b. ‘Amr’ın M. 328 tarihli mezar taşı Arap dil tarihi açısından oldukça önemlidir. Bu yazıt, Hire’den çok uzakta olan Nemara’da bulunmuştur.

Gassanilerin Bizansa bağlı bir devlet olması gibi, Hireliler “Lahmiler” de Sasanilere bağlı bir devletti. Hirelilerin dini inançları, bütün Araplarda olduğu gibi başlangıçta puta tapıcılık biçimindeydi. Daha sonraları, bazı Hire hükümdarları Hıristiyanlık dinine girmiş ve Hire kentinde birçok kiliseler yaptırmışlardır.⁶²

2.2.5. Kindeliler Devleti

Arap tarih bilginleri, bunları Ķahtānilerden ve onların Kehlān kolundan sayarlar. Önceleri, Bahreyn ve el-Yemāme bölgelerinde bulunan el-Muşakkar denilen yerde oturdukları söylenir. Bir süre sonra, buradan sürülmüşler ve Ķazramevt’te “Kinde” denilen yere ve daha sonra da “Mehre” adı verilen yere yerleşmişlerdir.⁶³

Bu devlet, Ķucr b. ‘Amr tarafından Necd bölgesinde kurulmuştur. Kindelilerin en son emiri olan Ķucr, Cahiliye dönemi ünlü şairlerinden İmru’l-Ķays’ın babasıdır. Ķucr, Esed boyunun bir saldırısı sırasında öldürülmüştür. Babasının intikamını almak amacıyla Bizansa giden İmru’l-Ķays, dönüş yolunda Ankara’da ölmüştür (M. 540).⁶⁴

3. ARAP DİLİ

Arap dili, Eski Arapça, Orta Arapça ve Yeni Arapça olmak üzere üç döneme ayrılır. Dil tarihi dilleri, iç ve dış dil tarihi olmak üzere iki yönden inceler. İç dil tarihi, dilin seslerini, biçimlerini ve birden çok sözcüğün bir araya gelerek oluşturduğu yapısal değişiklikleri ele alır. Dış dil tarihi ise, bir dilin ne zaman, nerede ve hangi ulus ya da uluslar tarafından konuşulduğunu ve sözkonusu dilin elde edilmesini ortaya çıkaran eski eserlerin neler olduğunu ele alır.⁶⁵ Bu dili konuşan ulusların ana yurdu kesin olarak bilinmemekle birlikte, onların tarih sahnesine çıkışları Arap yarımadasından itibaren izlenebilmektedir. Arap dili, günümüzde başta Arap yarımadası olmak üzere, dünyanın birçok bölgesinde konuşulan ve kendine özgü yazı sistemi olan bir dildir. Dil bilginlerinin dünya dilleri üzerinde yaptıkları sınıflandırmaya göre, Arapça, Sāmî diller öbeğinde yer alır. Dilsel özelliklere bakılarak yapılan bu

sınıflandırma, bu öbekte yer alan dilleri konuşan uluslar arasında kan bağına dayalı bir akrabalık ilişkisi olduğunu göstermez. Bazı dil bilginleri, en eski Arapçayı konuşan ilk kişinin, Hūd (a.s.) olduğunu ve diğer bütün Arap lehçelerinin ondan doğup, geliştiğini öne sürerler.⁶⁶ Ancak, ele geçen ve okunabilen yazıtlara bakılarak fasih Arapça ile bunlar arasında büyük bir farklılık olduğu görülmüştür.⁶⁷ Sāmî dilleri, iki ana öbeğe ayrılır:

3.1. Doğu Sāmî Dilleri: Bu dil öbeğinde, M.Ö. 2500-600 yılları arasında Mezopotamya bölgesinde konuşulan Akadça yer alır. Babil ve Asur dilleri, bu dilden doğmuştur. Halep'in 60 km güneyinde yer alan Ablait kentinde ele geçen belgelerden anlaşıldığına göre, M.Ö. 2500-2300 yılları arasında bu bölgede Sāmî kökenli bir dil konuşulmuştur. Ayrıca, M.Ö. 1400-1300 yılları arasında Ugarit'te, bugünkü Lazkiye'nin 10 km kuzeyindeki Rās Şamra'da konuşulan Ugarit dili de bu öbekte yer alır.⁶⁸

3.2. Batı Sāmî Dilleri: Bu öbekteki diller iki ayrı alt öbeğe ayrılır. Bunlar:

a) Kuzeybatı Sāmî Dilleri: Bu dil öbeğinde, Kenanca ve Aramca yer alır.

b) Güneybatı Sāmî Dilleri: Bu öbekteki diller, üç alt öbeğe ayrılır. Bunlar:⁶⁹

3.2.1. Kuzey Arapçası: Hicaz, Necd, Tihame ve 'Arüz bölgeleriyle Arap yarımadasının kuzey sınırlarında tarih boyunca kurulan devletlerin dilleri ve bu bölgelerde yaşayan Arap boylarının dil ve lehçeleri, bu başlık altında ele alınıp, incelenir. En eski Kuzey Arapçası kitabelerinin günümüz Arapça yazısı ile yazılmayıp, güney Arapça yazısına yakınlığı olan ve henüz tam olarak okunamamış bir alfabe ile yazıldığı görülmüştür. Bu kitabelerin uzun metinleri içermediği, yalnızca adları ve bazı küçük rumuzları içerdiği anlaşılmıştır. Bunlar, orta Arabistan ile Havran arasında bir yerde bulunmuştur. Buldukları yere bakılarak bu kitabelere, Safa, Semûd ve Lihyan kitabeleri adı verilir. Kuzey Arapça yazısı ile yazılan en eski kitabe, Şam'ın güneydoğusunda bulunan en-Nemare köyünde ele geçen İmru'l-Kays adındaki bir emirin 328 yılına tarihlenen mezar taşıdır. Bu kitabe dışında, Cahiliyye dönemine ait birkaç kitabe daha vardır. Bu kitabelerde kullanılan yazı, Nabatca yazıdan türemiş olan ve Arapça yazısının en eski türünü oluşturan Kûfi yazısıdır.⁷⁰

3.2.2. Güney Arapçası: Arap yarımadasının güneyinde yer alan Yemen, 'Umân ve çevresindeki bölgelerde tarih boyunca kurulan devletlerin dilleri ve bu bölgelerde yaşayan Arap boylarının dil ve lehçeleriyle birlikte Sokotra Adasında yaşayan halkın dili de bu başlık altında ele alınıp, incelenir.

Eski Güney Arapçası lehçelerine ilişkin bilgiler, arkeolojik çalışmalar sonucu ele geçen yazıtlarla sağlanabilmektedir. Ancak, söz konusu yazıtların

yetersiz sayıda oluşu ve sınırlı bilgiler vermesi nedeniyle eski Güney Arapçası lehçeleri hakkında yeterli bilgiler bulunmamaktadır. Eski Güney Arapçası lehçelerinin en önemlileri, Main “Mina”, Sebā ve Himyer lehçeleridir. Bunların dışında, doğrudan doğruya bu lehçelerden doğmayan, ancak, günümüzde de konuşulan Mehri, Şahāveri ve Suḫūtrî⁷¹ lehçeleri de bulunmaktadır. “Elif”, “vāv” ve “ye” harfleri, Güney Arapçası ve Habeşçeye aittir.⁷² Mehri ve el-Cibālî lehçeleri, Arap yarımadasının güneyinde yaşamış olan eski ‘Ād ulusunun ve Ḳaḥṭān boylarının konuştuğu lehçelerden olup, bunlar el-Eḥḳāf lehçeleri içerisinde yer alır.⁷³ el-Cibālî lehçesi, ‘Umān’ın güneyinde, Mehre lehçesi ise, doğudan ‘Umān sınırının ve Ḥaẓramevt’in çevrelediği Mehre kentinde yaygındır.⁷⁴ Bunlardan başka, el-Eḥḳāf bölgesi dışında müsteşriklerin zikrettiği “Buṭuḥri” ve “Ḥarsūsi” lehçeleri de vardır. Daha önce söz edilen “Suḫūtrî” lehçesi de el-Eḥḳāf bölgesi dışında yer alır.⁷⁵ Buhur bitkisinin yetiştiği Şiḥr kentine paralel açıklarda bulunan Ḥurtān ve Murtān adalarında günümüzde yerleşik olan Arap soylu bir ulusun konuştuğu eski ‘Ād dillerini Araplar bilmezler.⁷⁶ ‘Umān sınırları içinde kalan el-Cebelu’l-Eḥẓar’da yerleşik Benî Reyām boyundan çıkan Ḥidān b. ‘Amr b. Ḳuzā’a’nın bir kolu soy bilginlerinin bilgisi dahilindedir.⁷⁷

Hūd b. ‘Ābir’in mezarı, Zefār’a yürüme yarım günlük uzaklıkta olan el-Eḥḳāf’tadır. El-Cibāl’de yerleşik olan halk, “Hūd b. ‘Ābir”i “Ḥid / Er / ‘Ār” biçiminde söyler. Cibālî lehçesinde, “Hūd” sözcüğü, “Ḥid” biçiminde söylenir. Bu lehçede, “Ye” ünsüzünün, “Ve” ünsüzü yerine kullanıldığını görüyoruz. “Er” (ر) sözcüğü, “Ber” ya da “Bin” “oğlu” anlamındadır. “Ber” (بر) sözcüğü, eski Arapçada “Bin” (بن) anlamında kullanılıyordu. Arap yarımadasındaki bazı lehçelerde bu söyleyiş biçiminin günümüzde de hala korunduğu görülmüştür. “Deşîne Lehçesi” bunlardan biridir. Öyle ki, “Ber” sözcüğünde bulunan “Re” ünsüzü, “Ne” ünsüzüne dönüşmüştür. Ayrıca, eğer kişinin ilk adı söylenmeksizin babasına ya da dedelerinden birine klasik Arapçada olduğu gibi “İbnu Fulān” biçiminde bağlı olursa, bu tamlama “Ber Fulān” biçiminde söylenir. Ancak, kişinin adı tam olarak söylenecek olursa, bu durumda da klasik Arapçadaki “Fulān bin Fulān” biçimindeki söyleyiş yerine “Fulān Er Fulān” biçiminde söylenir.⁷⁸

El-Cibāl bölgesinde yerleşik olan halk, “Hūd b. ‘Ābir”i kendi yerel lehçelerine uygun olarak “Ḥid / Er / ‘Ār” biçiminde söyler. Cibālî lehçesinde, “Hūd” sözcüğü, “Ḥid” biçiminde söylenir. Bu lehçede, “Er” (ر) sözcüğünün, “Ber” ya da “Bin” “oğlu” anlamında olduğunu görüyoruz. Yöre halkı, “Hūd b. ‘Ābir”i Allah’ın Nebisi ve bir anlamda oğlu olarak biliyor ve onu aynı zamanda Arapların atası olarak kabul edip, ona özel bir saygı gösteriyorlardı. Onun adını “Ḥid / Er / ‘Ār” biçiminde söyleyen yöre halkının onu, “Ḥid / Er / Rab” yani “Tanrı’nın oğlu Ḥid” biçiminde de söylemiş olabileceğinden yola çıkarak, “Er / Rab” şeklindeki söyleyişin zamanla “Arab” biçiminde bir söyleyişe

dönüşerek, bunun “Hûd (a.s.)’un kavminden olanlar” anlamında kullanılmış olabileceği de akla gelmektedir.

er-Rub‘u’l-Hâlî çölünün derinliklerinde, “İrme” ya da “İrmā” olarak adlandırılan büyük kum tepeliklerinden oluşan bir bölge vardır. Bu bölgede, kumlar altında gömülü bir kentin varlığı ve bu kentin adının da “İrem” olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır.⁷⁹ İbn Manzûr, Lisānu’l-‘Arab’da “İrem” sözcüğünün “Taş” ya da “Dağlar” anlamına geldiğini ve Cibālî lehçesinde, “Urem” “Yol” ve “İrumte” “Yollar” sözcüklerinin varlığını bildirmiştir.⁸⁰

Eski bir “Ād” kavmi yerleşmesi olan kıyı kenti “Şihr”, eskiden “el-Es‘ā” ve “el-Cibāl” olarak adlandırılıyordu. “el-Cibāl” “Dağlar”, “Şihr” “Su pınarlarının bol olduğu yağmurlu plato” adı verilen “Cibālu’l-Ehķāf” “Ehķāf Dağları” sözcüğüyle eş anlamda kullanılan bir sözcüktür. “Şihr” sözcüğü eski Arapçada, “Orman, koruluk ya da bir ağaç türü” anlamlarının yanı sıra, dil bilginlerinin “Şihru Ād” “Ād pınarı” diye adlandırdığı “Su pınarı” anlamına da gelir.⁸¹ En eski Arap soylarından biri olduğu varsayılan “Ād” kavminin dili, Sebe ve Hîmyer dillerinden farklıdır.⁸²

“Hîmyer” sözcüğünün Arapça yazılışına göre, Türkçede “Eşekler” anlamına gelen “Ĥamîr” biçiminde okunmasının daha doğru olacağı düşünülmektedir. Arap yarımadasında eşeğin (حمير) yalnızca Yemen bölgesinde görülmesi ve ayrıca, birçok Arap boyunun da çeşitli hayvan adlarıyla anılması yönündeki bilgiler, böyle bir düşünceyi akla getirmektedir.

3.2.3. Habeşçe: Arap yarımadasının güneybatısında, Afrika kıtasının güneydoğusunda yer alan Etiyopya Devleti’nin dilidir. Eski zamanda Habeşistan’da konuşulan ve konuşan ulusun adına dayanılarak, “Ge’ez” adı da verilen Habeş dilinin, Güney Arapçası öbeğinde yer alan dillerle çok sıkı bir ilişkisi olduğu bilinmektedir. En eski ve harekesiz olarak Sebāca yazıyla yazılmış Habeşçe yazıtı, M.Ö. IV. yüzyıla aittir. Kısa bir süre sonra da Habeşçe hece yazısı oluşturulmaya başlanmıştır. Habeşliler, M. 5. yy.’da Hıristiyanlığı kabul ettiği için bütün Habeş edebiyatı, “Falaşa” olarak adlandırılan Yahudilere ait birkaç eser dışında Hıristiyan kaynaklıdır. En eski Habeşçe eserler, Kitāb-ı Mukaddes’in birkaç bölümünün çevirileridir. Habeşçe edebiyatının başlıca ürünleri şunlardır:⁸³

- Kitāb-ı Mukaddesin çevirileri
- İbadetle ilgili dualar ve ilâhiler ve din uğrunda ölenlerle rahipler hakkındaki anlatılar ve özgeçmişler.
- Ahkâm “Fetha Nagaşt”: “*Kralların hükümleri*” olarak adlandırılan ve XVI. – XVII. yüzyıllarda Arapçadan çevrilen külliyatla “*Ser’ata Mangeşt*”

yani “*usûl-i tanzîm*” “düzenleme yöntemi” ve “*ülke yönetimi*” olarak adlandırılan ve bir bölümü XIV. yüzyıla ait olan emirler “buyruklar” divanı.

d) Tevârih “Kebra Nagaşt”: “*Fahrü'l-Mülûk*” olarak adlandırılan ve Süleyman hükümdarlık ailesinin tahta çıkışıyla ilgili bir eserden başka birtakım anlatılar.

e) Halk edebiyatı ve özellikle büyüyle ilgili dualar.

f) Çoğunlukla Arapçadan çevrilmiş ilâhiyatla ilgili eserlerle felsefeyi konu alan küçük, ancak, çok önemli iki risale.

Habeşistan’ın güneyinde konuşulan ve Sâmi bir dil olan Habeşçe “Ge’ez” ile Sâmi olmayan bir dilden oluşan ve Emharca denilen dil karışımı, XIV. yy.’dan itibaren edebiyatta kullanıla gelmiş ve Ge’ez üzerinde çok büyük bir etki bırakmıştır. Habeşçe’den Tigre ve Tigranya “Tigrina” adlarında iki ayrı lehçe doğmuştur. Bunlar da Emharca gibi şimdiye kadar konuşulmakta olan lehçelerdendir. Bu lehçelerde çok az sayıda eser yazılır ve basılır.

Arapça, dil tarihi açısından dört dönem içerisinde incelenebilir. Bunlar:

1- Eski Arapça: Başlangıcı için kesin bir tarih koyulamamakla birlikte, yaklaşık olarak M.S. 500 yılına kadar süren İslâmiyet öncesi dönemi kapsar. Bu dönemde, ilk Arapların “el-‘Arabu’l-Bâide”, katıksız Arapların “el-‘Arabu’l-‘Âribe” ve Araplaşmış Arapların “el-‘Arabu’l-Musta’ribe” konuştukları ve yazdıkları diller ele alınıp, incelenir.

2- Klasik Arapça: M.S. 500 yılından başlayıp, Abbasiler çağının başlangıcına kadar olan sürede oluşan sözlü ve yazılı dil ürünlerini günümüze taşıyan fasih Arapça ve çeşitli Arap boylarının konuştuğu lehçeler, bu dönem başlığı altında ele alınıp, incelenir. Bu dil ürünleri arasında, İslâmiyetin doğuşundan önce oluşan sözlü edebiyat ürünlerinden muallakaların da önemli bir yer tuttuğu Arap şiir hazinesi, Arap boyları arasındaki savaşları konu alan “Arapların Günleri” “Eyyâmu’l-‘Arab”, atasözleri, halk masalları ve öğütlerin yanı sıra, İslâmiyetin kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim’in buyrukları ve onları insanlığa ileten Hz. Muhammed (s.a.v.)’in sözleri yer alır. Kuran-ı Kerim, klasik Arapça’nın en temel kaynaklarından biri sayılır. Kuran-ı Kerim’de Hicaz lehçesinin izleri görülebilir. Kuran-ı Kerim’in okunmasıyla ilgili değişik lehçeleri kullanan mezhepler vardır. Bu durum, değişik Arap lehçelerine ait en eski izlerin Kuran-ı Kerim’de vücut bulduğunun bir göstergesi olarak düşünülebilir.⁸⁴

3- Orta Dönem Arapçası: Abbasiler çağından başlayıp, Napolyon’un Mısır’ı işgaline (M. 1798) kadar geçen süreçte oluşan sözlü ve yazılı dil ürünleri, bu başlık altında ele alınıp, incelenir. Bu döneme ait eserlerin büyük bir çoğunluğunu, Süryanice ve Yunancadan çevrilen eserler oluşturur. “*Elf Leyle ve Leyle*” “Binbir Gece Masalları” kitabı, bu eserlerin en

önemlilerindendir. Bundan başka, dil bilginlerinin halkın kullandığı dil yanlışlarına ilişkin yayınladıkları eserler bulunmaktadır. Eş-Şirbînî (Ö. 1098/1687)'nin “*Hezzu'l-Kuhûf*” adında yayınladığı eser, Mısır lehçesinde yazılmıştır. Endülüslü şair İbn Kuzmân (Ö. 555/1160)'nın divanıyla Pedro de Alcalá'nın “*İspanyolca Arapça sözlüğü*” Endülüs lehçesinde yazılmıştır.⁸⁵

4- Çağdaş Arapça Dönemi: Bu dönem, M. 1798 yılından başlayıp, günümüze kadar gelen ve sürmekte olan devreyi kapsar. Mısırlı şair Osman Celal, Fransızca birkaç tiyatro eserini Mısır halk Arapçasına çevirmiştir.⁸⁶

3.3. Arap Dilinde Yaygın Olarak Görülen Dilsel Olgular

3.3.1. el-Keşkeşe: Bu, ikinci tekil dişil kişi bitişik zamiri “adılı” olan “Kâf” harfinin “Şîn” harfiyle değiştirilmesi biçimindeki söyleyiştir. Bu söyleyiş biçimi, Mehrî lehçesinin de içinde olduğu günümüz Arap lehçelerinin birçoğunda halen bulunmaktadır.⁸⁷ Örneğin, fasih Arapçada bayan kişiye “Kitâbuki” “Senin kitabın” biçimindeki söyleyişin yerine, Mehrî lehçesinde de aynı anlama gelen ve tümce içindeki kullanılış yerine göre “Kitâbuş”, “Kitâbeş” ya da “Kitâbiş” biçimlerinde söylenmesi gibi.

3.3.2. el-Keskese: Bu, ikinci tekil dişil kişi bitişik adılı olan “Kâf” harfiyle “Sîn” harfinin yer değiştirmesiyle ortaya çıkan söyleyiş biçimidir. Fasih Arapçada bayan kişiye “Ehûki” “Erkek kardeşin” yerine lehçede aynı anlama gelen “Ehûs” biçimindeki söyleyiş, buna örnektir.

Ancak, ‘Âdil Muḥād Mes‘ūd Merîḥ, “*el-‘Arabiyetu’l-Ḳadime Ve Lehcātuhā*” adlı kitabında, “keskese” konusunda bir karışıklık ya da yanlış anlama olduğunu, söz konusu değişimin aslında dişil üçüncü kişi bitişik adılı “Hā” ile “Sin” harfi arasında olması gerektiğini ve buna ilişkin dilsel kullanımların günümüz lehçelerinde de hala kullanıldığını öne sürer. Ancak, el-Eḥḳāf lehçelerinden Ḳatabānî lehçesinde ise, eril ya da dişil olsun üçüncü tekil kişi bitişik adılı “Hā”, “Şîn” harfiyle yer değiştirir. Cibālî lehçesinde ise, eril üçüncü kişi bitişik adılı “Hā”, “Şîn” harfiyle ve dişil üçüncü kişi bitişik adılı “Hā” da, “Sin” harfiyle yer değiştirir. Mehrî ve Sebe lehçelerinde, eril üçüncü tekil kişi bitişik adılı ifade etmek için fasih Arapçada olduğu gibi “Hā” (هـ) kullanılır. Ancak, Cibālî lehçesiyle uyumlu olarak Mehrî lehçesinde dişil üçüncü tekil kişi bitişik adılı ifade etmek için “Hā” yerine “Sin” harfi kullanılır. Cibālî lehçesi, erillik ve dişillikte üçüncü tekil kişi bitişik adılı kullanımında Ḥāzramî lehçesiyle uyumludur.⁸⁸

3.3.3. eş-Şeşene: Eril ya da dişil veya sözcüğün kendi yapısından ya da dışarıdan gelen zaid (fazlalık) bir ek biçimindeki “Kâf” harfinin kesin olarak “Şîn” harfiyle yer değiştirmesine “Şeşene” denir. Yemenli hacıların Kabe’yi tavafı sırasında, fasih Arapçada “Lebbeyk Allahumme Lebbeyk” olarak

söylenen telbiyeyi, “Lebbeş Allahumme Lebbeş” biçiminde söylediklerinden söz edilir.

Bazı dil bilginleri de “Şeşene”nin, “Ce” ve “Şe” arasındaki bir sesin “Türkçedeki “Ç” sesi olduğu düşünülmektedir.” “Kāf” harfinin yerine kullanılması olduğunu söyler. “Şeşene”nin, Tağlib ve Bekr b. Vāil boylarının dilsel kullanım biçimi olduğu yönünde değişik görüşler vardır. İbn Dureyd ve Kalkaşandî, Himyerlilerin “şeşene” yaptıklarını söylemiştir. Ayrıca, “şeşene”nin günümüzde Yemen boylarında çöl halkı tarafından ve özellikle Cibālî, Mehrî, Kaţar ve Hazramevt lehçelerinde hala yaygın olarak kullanıldığı yönünde de görüşler öne sürenler vardır. Ancak, başka bir görüş de, bu dilsel kullanım biçiminin Mehrî lehçesinden kalktığını ve bunun yanı sıra Kaţar ve diğer Körfez lehçelerinde ise, hala kullanılmakta olduğunu öne sürer. Fasih Arapçadaki “Keyfe Hāluka” “Nasılsın” yerine, bazı lehçelerde aynı anlama gelen “Çif Hālek” (ت + شيف حالك) biçimindeki söyleyiş, bu kullanım türüne örnek olarak verilebilir.⁸⁹

3.3.4. el-‘An‘ane: ‘An‘ane, hemzenin (ء), “‘ayn” (ع) harfine dönüşmesi biçimindeki dilsel kullanıma denir. Temîm boyu, bu dilsel kullanım biçimini lehçelerinde kullanan boyların en ünlülerindedir. Ancak, “‘an‘ane”nin bazı lehçelerde kaybolmasına rağmen, bazı Mehre boylarının lehçelerinde bu kullanım biçiminin tersine, “‘ayn” (ع) harfi, hemze (ء)’ye dönüştürülür. Onlar, bu işlem sırasında “‘ayn” sesini hemzeye iyice yaklaşıtırlar. Öyle ki, “‘ayn” sesi neredeyse kaybolur ve yerini hemzeye bırakır.

‘An‘ane, günümüz modern Arap lehçelerinin bir bölümünde varlığını hala sürdürmektedir. Örneğin, “Su‘āl” (سؤال) sözcüğünün, “Sū‘āl” (سؤال) biçiminde söylenmesi gibi.⁹⁰

3.3.5. el-Fahfaḥa: Bu dilsel kullanım biçiminde, “Hā” (ح) harfi koşulsuz olarak “‘ayn” (ع) harfine dönüştürülür. Bu durum, “Huzeyl” boyunun dilinde varlığını sürdürür. Örneğin, onlar “Hattā” (حتى) yerine “Attā” (عتى) derler. “Attā” (عتى) sözcüğünün, “Hattā” (حتى)’nin verdiği aynı anlamları veren “el-Musānid”teki “Adde” (د ع) sözcüğüyle bir ilişkisi vardır. “Adde”

(د ع) sözcüğünün söylenişinde, “‘ayn” sesi zamanla “ḥa” sesine dönüşmüştür. Çünkü, bu iki sesin ağız içindeki çıkış yerleri birbirine yakındır. “Dāl” ve “tā” seslerinin aynı çıkış yerinde bulunmaları nedeniyle, “dāl” harfi “tā” harfine dönüşmüştür. Daha sonra da “Hatta” (ح ت) sözcüğüne “elif mekşūra” (kısa elif) eklenmesiyle, sözcüğün fasih Arapçadaki “Hattā” (حتى) biçimi elde edilmiştir. “Hattā” (حتى) sözcüğünün gelişim evreleri, “adde”, “attā” ve “hattā” biçimindedir.

Eski Arapçadaki “adde” (د ع) sözcüğünün “hattā” (حتى) biçimine dönüşmesi sürecinde geçirdiği evrelere bakılarak, “fahfaḥa”nın aslında, “‘ayn” (ع) harfinin “hā” (ح) harfine dönüştürülmesi anlamına geldiği anlaşılıyor.⁹¹

3.3.6. el-‘Ac‘aca: Bu, şeddeli “Yā” (ي) harfinin “Cim” (ج) harfine dönüştürülmesidir. Örneğin, “Temîmî” (تميمي) sözcüğünün “Temîmic” (تميمج) biçiminde okunması gibi. ‘Ac‘aca, nisbet “ya” (ي)‘sında meydana gelen değişimdir. “Kūfi” (كوفي) yerine “Kūfic” (كوفج) denilmesi gibi. Ayrıca, ister nisbet “ya” (ي)‘sındaki gibi şeddeli, isterse birinci tekil kişi bitişik adıldındaki gibi şeddesiz “Yā” olsun, sözcük sonunda gelen “ya” (ي)‘lar “Cim” (ج) harfine dönüştürülür.

Dil bilginleri, “Cim” (ج) harfinin “Yā” (ي) harfine dönüştürüldüğü başka bir yöntemin bulunduğunu belirttiler. “Cār” (جار) sözcüğünün “Yār” (يار) biçiminde söylenmesi, bu dilsel kullanım biçimine bir örnektir. Bu, Birleşik Arap Emirlikleri lehçesinin yanı sıra, diğer Körfez lehçelerinde de görülmektedir.⁹²

3.3.7. el-Vetim: Sözcük sonunda “Sin” (س) harfi varsa, bunun “Tā” (تاء) harfine dönüştürülmesi işlemine “vetim” denir. “Nās” (ناس) yerine “Nāt” (نات) ve “Ekyās” (أكياس) yerine “Ekyāt” denmesi gibi. Ayrıca, sözcük yapısında bulunan “Sin” (س) harfleri koşulsuz olarak “Tā” harfine dönüştür. Örneğin, “Ḥasīs” (خسيس) sözcüğünün (ختيت) biçiminde söylenmesi gibi.⁹³

3.3.8. el-İstinṭā’: Bazı Arap lehçelerinde görülen bu dilsel kullanım biçimine göre, “‘ayn” (ع) harfi sükunluysa, “ṭā” (ط) harfine dönüştürülür. “E‘ṭānī” (أعطاني) sözcüğünün, “Enṭānī” (أنطاني) biçiminde söylenmesi, buna örnek olarak verilebilir. Bu yöntemler, Arap lehçelerinde ve bazı Arap halk lehçelerinde hala kullanılmaktadır.⁹⁴ Günümüzde Musul halk Arapçasında da, “E‘ṭānī” (أعطاني) yerine “Enṭānī” (أنطاني) biçimindeki aynı dilsel kullanımları görüyoruz.

3.3.9. eṭ-Ṭumṭumāniyye: Hımyerlilerin dilsel kullanım biçimi olan “ṭumṭumāniyye”, belirlilik edatındaki “ilgeç” “Lām” (ل) harfinin yerine “Mim” (م) harfini koymaktır. Örneğin, “es-Sefer” (السفر) yerine “Em Sefer” (ام سفر) ve “el-Laḥm” (اللحم) yerine “Em Laḥm” (ام لحم) denmesi gibi. Bu dilsel kullanım biçimi, bazı Yemen lehçelerinde hala kullanılmaktadır.

el-Eḥḳāf lehçelerinde, belirli yapılmak istenen sözcüğün başına “Elif” (ا) harfi eklenir. “Ecebel” (أ ج ب ل) sözcüğü, “el-Cebel” (الجبيل) sözcüğüyle aynı anlamdadır.

Belirlilik ilgeci olan “Elif” harfi, ilk aşamada ya da ilk evrede kullanılmış olup, daha sonra bunu izleyen dönemlerde “Mim” (م) harfi eklenmiş ve böylece “Em” (ام) durumuna gelmiştir. Bundan sonra “Lām” (ل) harfi, “Mim” (م) harfinin yerini almıştır. Bu değişim genel olmayıp, fasih Arapçaya doğru yönelen bazı lehçelerde olmuştur. Örneğin, diğer lehçelerde ve başka bazı

lehçelerde, bu eski evre korunmuştur. Bunun yanı sıra, bazı başka lehçeler de eski ve yeni arasında orta bir yolu korumuştur.⁹⁵

Sonuç

İslam öncesi Cahiliyye çağında ve öncesi dönemlerde Arap Yarımadası olarak adlandırılan bölgenin güneyinde ve kuzeyinde çeşitli devletler kuran Arapların bu bölgeye nereden geldikleri konusunda kesin bilgiler bulunmamaktadır.

Araplar, Cahiliyye döneminde, yarımadaadaki çöl bölgelerinde ve bunun dışındaki bölgelerde kendilerine kırsal ve kentsel yerleşim alanları kurarak, yaşamlarını hayvancılıkla uğraşan konargöçer ve ticaretle uğraşan çiftçi bir topluluk olarak birbirinden bağımsız boylar halinde sürdürmüştür.

Araplarda “Musned”, “Nabatî” ve bunların dışında çeşitli yazı biçimlerinin olduğu bilinmesine rağmen ele geçen yazıtlar, Arap yazısının köklerinin nereye dayandığı konusunda kesin bilgiler verememektedir. Bununla birlikte, Cahiliyye çağı Araplarının genel olarak yazıyı bilmedikleri ve bu döneme ait edebi ürünlerin sözlü nakil yoluyla geldiği de bilinmektedir.

İslam öncesi Cahiliyye çağında ve öncesi dönemlerde Arap Yarımadası ve bunu çevreleyen yakın coğrafyalarda yerleşik Arapların ilk atalarının nedeni bilinmeyen bir biçimde tarih sahnesinden silindikleri bilinmektedir. Günümüz Araplarının, Sām b. Nûh’un soyundan geldiği kabul edilen boyların ilk atalarıyla karışması ve Hz. İbrahim’in oğlu Hz. İsmail’in de bu Arap boylarından yaptığı evlilikler sonucunda oluştuğu kabul edilmektedir.

Arap Yarımadası’nda birbirinden çok farklı Arap lehçelerinin olduğu ve bu değişik lehçelerin köklerinin çok eskilere, Arapların ilk atalarının konuştukları dile dayandığı yönünde görüşler bulunmaktadır. Günümüz modern standart Arapçanın ve klasik Arapçanın en temel kaynağı kabul edilen Kur’an-ı Kerim’deki Arapçanın bu lehçelerle çok farklılık göstermesine rağmen bu değişik lehçeleri de kendi içinde barındırdığı ve bu nedenle Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Kur’an kıraatiyle ilgili olarak yedi okuma ruhsatı verdiği yönünde bilgiler bulunmaktadır.

Alman bilgin Schlötzer, Tevrat metinlerinden esinlenerek, Nûh (a.s.)’un oğlu Sām soyundan geldiği varsayılan toplulukları tanımlamak amacıyla, ilk olarak 18. yüzyılın sonlarında “Sāmîler” terimini kullanmıştır. O, milattan önceki yüzyıllarda Arap yarımadası ve onun kuzeyinde kalan Mezopotomya, Şam ve Sina yarımadası bölgelerinde yaşamış olan ve genel olarak benzer dilleri konuşan Akad, Asur, Babil, Arâmî, Fenike, Süryani, Yahudi, Tedmur, Nabatî, Arap ve Habeş uluslarının ortak atasının “Nûh b. Sām’a dayandığını varsayarak, onları “Sami uluslar” olarak nitelendirmiştir. Bu nedenle, Arapça Sami diller topluluğu içerisinde görülmektedir.

Günümüzde gerek Arap yarımadasında gerek yarımadaya yakın ve uzak bölgelerde konuşulan Arapça halk lehçeleri arasında çok büyük farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu farklılıklar öncelikle bedevî diliyle bedevî olmayan yerleşik (hadarî) dili arasındaki farklılıklardan ve çeşitli Arap çevreleri ahalisinin lehçeleri arasındaki farklılıklardan oluşmaktadır. Bedevîler, başka yabancı topluluklarla karışmadığından genelde lehçeleri birbirine benzer. Bedevî olmayan Araplar başka uluslarla karıştığından lehçeleri hem bedevîlerin lehçesinden hem de bir diğer Arap topluluğunun lehçesinden farklılık gösterir.

Eski çağlarda Arap yarımadasında konuşulan çeşitli Arap lehçeleri ile günümüzde yarımada ve farklı coğrafyalarda konuşulan Arap lehçeleri arasında çok fazla ilgi bulunmadığı yönünde görüşler olsa da, bu konuda çok daha ayrıntılı çalışmalar yapılması gerektiği düşünülmektedir.

Kaynakça

- ‘Alî, C. (1413/1993). *el-Mufaşşal Fî Tārîhi'l-‘Arab Qable'l-İslâm*, 2. bs., (Cilt. 1, s. 17), Bağdat: Bağdat Üniversitesi Yayınlanmasında Yardımcı Olmuştur.
- Bergsträsser, G. (2006). *Sâmî Dilleri Tarihi*, Çev. Prof. Dr. Hulusi Kılıç, Dr. Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul: Anka Yayınları.
- Birinci, A. (2016). *İbn Nâkiyâ'nın Makâmeleri*, Ankara: 72 Tasarım Ltd. Şti.
- Büyükcoşkun, K. (1991). “Arabistan” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt. 3, s. 248-252), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- el-Cundî, A.‘A. (1983). *el-Lehcātu'l-‘Arabiyye Fî't-Turās*, el-Ğismu'l-Evvel Fî'n-Nizâmeyn: eş-Şavtî ve'ş-Şarfî, Basım Yeri Yok: Dâru'l-‘Arabiyye Li'l-Kitâb.
- Çağatay, N. (1957). *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara: A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları.
- De Goeje, M.J. (1950). “Arabistan”, *İslam Ansiklopedisi*, (Cilt. 1, s. 472-479), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Demirayak, K. (2014). *Arap Edebiyatı Tarihi-I Cahiliye Dönemi*, 3. bs., Kayseri: Fenomen Yayınları.
- Ebü ‘Ayyâne, F.M. (1994). *Dirāsât Fî Cuğrâfiyyeti Şibhi Cezîreti'l-‘Arab*, İskenderiye: Dâru'l-Ma‘rifeti'l-Câmi‘iyye.
- Hitti, P.K. (1946). *History of The Arabs*, Third Edition, London: Macmillan And Co., Limited.

- Hizmetli, S. (1991). *İslâm Tarihi*, Ankara: A.Ü. İlähiyat Fakültesi Yayınları.
- Huart, C. (t.y.). *Arab ve İslâm Edebiyatı*, Çev. Cemal Sezgin, Ankara: Tisa Matbaacılık Sanayii.
- İbn Manzûr, (t.y.). *Lisānu'l-'Arab*, (Cilt. 4, s. 2863-2864), Basım Yeri Yok: Dāru'l-Me'ārif.
- Kerîm, M.R. (1996). *el-Muktażab Fî Lehcâti'l-'Arab*, Tanta: et-Turkî- Li'l-Kembiyüter ve Tîbā'ati'l-Üfîst.
- Dāru'l-Kitābi'l-Muğaddes Bi-Mişra. (2013). *el-Kitābu'l-Muğaddes*, 10. bs., Güney Kore: Production management by Bible Society Resources Ltd.
- Merîh, 'Ādil M.M. (2000). *el-'Arabîyyetu'l-Ķadîme ve Lehcātuhā*, Abu Dabi: el-Mucemma'u's-Şekāfi.
- Onat, N.H. (1944). *Arapçanın Türk Diliyle Kuruluşu*, (Cilt. 1, s. 25), İstanbul: Maarif Matbaası.
- Şabrî, E. (H. 1306). *Mirātu'l-Haremeyn*, Kustantînîyye: Bahriyye Matbaası.
- Versteegh, K. (2014). *The Arabic Language*, 2. bs., İngiltere: Edinburgh University Press Ltd.
- Yâkût el-Ħamavî, (1977). *Mu'cemu'l-Buldân*, (Cilt. 2, s. 137), Beyrut: Dâr Şâdir.

- ¹ Ebû 'Ayyâne, Fethî Muhammed, *Dirāsât Fî Cugrâfiyyeti Şibhi Cezireti'l-'Arab*, Dāru'l-Ma'rifeti'l-Cāmi'iyye, İskenderiye, 1994, s. 3.
- ² Büyükcoşkun, Kudret, "Arabistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1991, C. 3, s. 248-252.
- ³ Huart, Clément, *Arab ve İslâm Edebiyatı*, Çev. Cemal Sezgin, Ankara, t.y., s. 10.
- ⁴ Onat, Naim Hâzım, *Arapçanın Türk Diliyle Kuruluşu*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1944, C. 1, s. 25.
- ⁵ Ebû 'Ayyâne, Fethî Muhammed, *a.g.e.*, s. 4.
- ⁶ bkz. De Goeje, M.J., "Arabistan", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB Basımevi, İstanbul, 1950, C. 1, s. 472-479; el-Cundî, AĦmed 'Alemu'd-Dîn, *el-Lehcātu'l-'Arabîyye Fî't-Turās*, el-Ķismu'l-Evvel Fî'n-Nizāmeyn: eş- Şavti ve's-Şarfî, Dāru'l-'Arabîyye Li'l-Kitāb, basım yeri yok, 1983, s. 22.
- ⁷ el-Ħamavî er-Rûmî el-Bağdâdî, eş-ŞeyĦ el-İmâm Şihâbu'd-Dîn Ebî 'Abdullah Yâkût b. 'Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâr Şâdir, Beyrut, 1977, C. 2, s. 137.
- ⁸ bkz. Kerîm, Muhammed Riyâd, *el-Muktażab Fî Lehcâti'l-'Arab*, et-Turkî- Li'l-Kembiyüter ve Tîbā'ati'l-Üfîst, Tanta, 1996, s. 12-20.
- ⁹ Çağatay, Neş'et, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, A.Ü. İlähiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957, s. 14.
- ¹⁰ DİA, *a.g.e.*, C. 3, s. 250.
- ¹¹ el-Ħamavî er-Rûmî el-Bağdâdî, eş-ŞeyĦ el-İmâm Şihâbu'd-Dîn Ebî 'Abdullah Yâkût b. 'Abdullah, *a.g.e.*, C. 4, s. 142.

- ¹² Kerîm, Muhammed Riyâd, *a.g.e.*, s. 22; Hitti, Philip K., *History of The Arabs*, Third Edition, Macmillan And Co., Limited, London, 1946, s. 9.
- ¹³ Dâru'l-Kitâbi'l-Muqaddes Bi-Mişra, *el-Kitâbu'l-Muqaddes*, 10. bs., Production management by Bible Society Resources Ltd., Güney Kore, 2013, s. 11.
- ¹⁴ Çağatay, Neş'et, *a.g.e.*, s. 10.
- ¹⁵ el-Kitâbu'l-Muqaddes, *a.g.e.*, s. 11.
- ¹⁶ Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi-I Cahiliye Dönemi*, 3. bs., Kayseri, 2014, s. 25.
- ¹⁷ Hitti, Philip K., *a.g.e.*, s. 10.
- ¹⁸ Çağatay, Neş'et, *a.g.e.*, s. 2-3.
- ¹⁹ Geniş bilgi için bkz. *Aynı eser*, s. 3-20.
- ²⁰ Hitti, Philip K., *a.g.e.*, s. 13.
- ²¹ *Aynı eser*, s. 37.
- ²² 'Alî, Cevâd, *el-Mufaşşal Fî Târihi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, 2. bs., Bağdat Üniversitesi Yayınlanmasında Yardımcı Olmuştur, Bağdat, 1413/1993, C. 1, s. 17.
- ²³ *Aynı eser*, s. 242; (Kur'an-ı Kerim 9:90-97-98-99-101-120; 33:20; 48:11-16; 49:14).
- ²⁴ Çağatay, Neş'et, *a.g.e.*, s. 7.
- ²⁵ Hitti, Philip K., *a.g.e.*, s. 41.
- ²⁶ Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991, s. 45.
- ²⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru'l-Me'ârif, basım yeri yok., t.y., C. 4, s. 2863-2864.
- ²⁸ Şabrî, Eyüb, *Mirâtu'l-Haremeyn*, Bahriyye Matbaası, Kustantîniyye, H. 1306, C. 3, s. 4.
- ²⁹ *Aynı eser*, s. 4-5.
- ³⁰ *Aynı eser*, s. 5.
- ³¹ *Aynı eser*, s. 5.
- ³² *Aynı eser*, s. 5.
- ³³ *Aynı eser*, s. 5.
- ³⁴ *Aynı eser*, s. 5.
- ³⁵ *Aynı eser*, s. 6.
- ³⁶ *Aynı eser*, s. 6.
- ³⁷ Şabrî, Eyüb, *a.g.e.*, s. 22.
- ³⁸ Demirayak, Kenan, *a.g.e.*, s. 30.
- ³⁹ Şabrî, Eyüb, *a.g.e.*, s. 8-9.
- ⁴⁰ *Aynı eser*, s. 9-10; Demirayak, Kenan, *a.g.e.*, s. 30.
- ⁴¹ Çağatay, Neş'et, *a.g.e.*, s. 8.
- ⁴² *Aynı eser*, s. 12.
- ⁴³ Şabrî, Eyüb, *a.g.e.*, s. 24.
- ⁴⁴ *Aynı eser*, s. 12-13.
- ⁴⁵ Bu kulübelere, Hicaz halkı, “عشّة” (‘Uşşe) ve Yemen halkı ise, “عریش” (‘Ariş) adını verir. Onlar taştan olursa, “مخزن” (Meħzen) olarak adlandırılır. (Şabrî, Eyüb, *a.g.e.*, s. 13.)
- ⁴⁶ Şabrî, Eyüb, *a.g.e.*, s. 13-14.
- ⁴⁷ Hitti, Philip K., *a.g.e.*, s. 20.
- ⁴⁸ bkz. Birinci, Ahmet, *İbn Nâkiyâ'nın Makâmeleri*, Ankara, 2016, s. 48-51.
- ⁴⁹ Şabrî, Eyüb, *a.g.e.*, s. 18.
- ⁵⁰ *Aynı eser*, s. 8-9; Demirayak, Kenan, *a.g.e.*, s. 37.
- ⁵¹ Çağatay, Neş'et, *a.g.e.*, s. 10-13.
- ⁵² *Aynı eser*, s. 14.
- ⁵³ Hitti, Philip K., *a.g.e.*, s. 11.
- ⁵⁴ Bergsträsser, Gotthelf, *Sâmî Dilleri Tarihi*, Çev. Prof. Dr. Hulusi Kılıç, Dr. Eyyüp Tanrıverdi, 1. bs., Anka Yayınları, İstanbul, 2006, s. 66.
- ⁵⁵ *Aynı eser*, s. 66, 68.
- ⁵⁶ Hitti, Philip K., *a.g.e.*, s. 33-37.
- ⁵⁷ *Aynı eser*, s. 70.

- ⁵⁸ Karum: Asurlular çağında “büyük ticaret merkezi” anlamında kullanılan bir sözcüktür.
- ⁵⁹ Çağatay, Neş’et, *a.g.e.*, s. 37-46.
- ⁶⁰ Şabîrî, Eyüb, *a.g.e.*, s. 30.
- ⁶¹ Çağatay, Neş’et, *a.g.e.*, s. 53.
- ⁶² *Ayn eser*, s. 54-65.
- ⁶³ Çağatay, Neş’et, *a.g.e.*, s. 65.
- ⁶⁴ Demirayak, Kenan, *a.g.e.*, s. 44.
- ⁶⁵ Bergsträsser, Gotthelf, *a.g.e.*, s. 107 ve 15.
- ⁶⁶ Merîh, ‘Âdil Muḥād Mes‘ūd, *el-‘Arabîyyetu ‘l-Ḳadîme Ve Lehcātuhā*, Abu Dabi, 2000, s. 11.
- ⁶⁷ *Ayn eser*, s. 30.
- ⁶⁸ Versteegh, Kees, *The Arabic Language*, 2. bs., Edinburgh University Press Ltd., İngiltere, 2014, s.10
- ⁶⁹ Bergsträsser, Gotthelf, *a.g.e.*, s. 15.
- ⁷⁰ *Ayn eser*, s. 103-104.
- ⁷¹ *Ayn eser*, s. 95.
- ⁷² *Ayn eser*, s. 93.
- ⁷³ Merîh, ‘Âdil Muḥād Mes‘ūd, *a.g.e.*, s. 9.
- ⁷⁴ *Ayn eser*, s. 10.
- ⁷⁵ *Ayn eser*, s. 11.
- ⁷⁶ *Ayn eser*, s. 13.
- ⁷⁷ *Ayn eser*, s. 19.
- ⁷⁸ *Ayn eser*, s. 20.
- ⁷⁹ *Ayn eser*, s. 23.
- ⁸⁰ *Ayn eser*, s. 24.
- ⁸¹ *Ayn eser*, s. 25-28.
- ⁸² *Ayn eser*, s. 31.
- ⁸³ Bergsträsser, Gotthelf, *a.g.e.*, s. 98.
- ⁸⁴ *Ayn eser*, s. 108.
- ⁸⁵ *Ayn eser*, s. 108-110.
- ⁸⁶ *Ayn eser*, s. 111.
- ⁸⁷ Merîh, ‘Âdil Muḥād Mes‘ūd, *a.g.e.*, s. 35.
- ⁸⁸ *Ayn eser*, s. 36.
- ⁸⁹ *Ayn eser*, s. 37-39.
- ⁹⁰ *Ayn eser*, s. 39.
- ⁹¹ *Ayn eser*, s. 39-41.
- ⁹² *Ayn eser*, s. 41-42.
- ⁹³ *Ayn eser*, s. 42.
- ⁹⁴ *Ayn eser*, s. 43.
- ⁹⁵ *Ayn eser*, s. 43.